

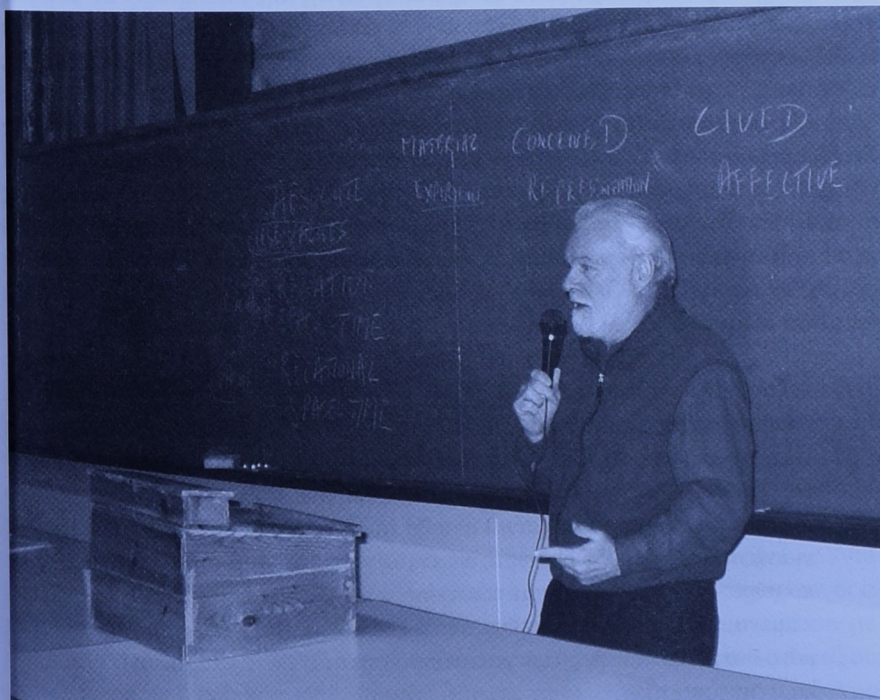
Ο ΧΩΡΟΣ ΩΣ ΛΕΞΗ-ΚΛΕΙΔΙ

David Harvey*

Αν ο Raymond Williams σκεπτόταν σήμερα τα λήμματα για το διάσημο κείμενό του «Λέξεις-κλειδιά» [Keywords] θα είχε σίγουρα συμπεριλάβει τη λέξη «χώρος». Πιθανά θα την είχε επίσης συμπεριλάβει σε εκείνο το μικρό κατάλογο εννοιών, όπως η «κουλτούρα» και η «φύση», ως «μια από τις πιο πολύπλοκες λέξεις της γλώσσας μας».¹ Πώς λοιπόν μπορεί να ξεδιαλύνει κανείς το εύρος των εννοιών που συνδέονται με τη λέξη «χώρος», χωρίς να χαθούμε σε κάποιο λαβύρινθο (να ακόμη μια ενδιαφέρουσα χωρική μεταφορά) συγχύσεων;

Ο «χώρος» συχνά καλεί σε τροποποιήσεις του. Οι συγχύσεις συχνά προκύπτουν από τις τροποποιήσεις (που επίσης συχνά παραλείπονται όταν μιλάμε ή γράφουμε) παρά από κάποια εγγενή πολυπλοκότητα της ίδιας της έννοιας του χώρου. Όταν, για παράδειγμα, γράφουμε για «υλικό», «μεταφορικό», «στα όρια» [liminal], «προσωπικό», «κοινωνικό» ή «ψυχικό» χώρο (για να αναφέρουμε μόνο μερικά παραδείγματα), υποδεικνύουμε μια ποικιλία πλαισίων που περιπλέκουν τόσο τα πράγματα ώστε να καθιστούν το νόημα του χώρου εξαρτώμενο από το εκάστοτε πλαίσιο. Παρομοίως, όταν φτιάχνουμε φράσεις όπως χώροι φόβου, παιχνιδιού, κοσμολογίας, ονείρου, θυμού, μοριακής φυσικής, κεφαλαίου, γεωπολιτικής έντασης, ελπίδας, μνήμης ή οικολογικής αλληλεπίδρασης (ξανά, για να υποδείξουμε ορισμένα από τα φαινομενικά άπειρα πεδία στα οποία επεκτείνεται ο όρος), τότε η περιοχή της εφαρμογής ο-

1. Williams, R. (1985), *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, Oxford: Oxford University Press, αναθεωρημένη έκδοση.

* Καθηγητής Γεωγραφίας, CUNY, Νέα Υόρκη, ΗΠΑ. Το κείμενο παρουσιάστηκε στην Αθήνα στις 16/2/05 και πρόκειται να δημοσιευτεί σε ειδικό τόμο-αφιέρωμα για τον ίδιο που επιμελείται ο Derek Gregory. Δημοσιεύεται εδώ μεταφρασμένο με άδεια του συγγραφέα.

ρίζει κάτι τόσο ειδικό, που καθιστά κάθε κοινό ορισμό του χώρου απέλπιδο έργο. Παρακάτω ωστόσο θα προσπαθήσω να βάλω στην άκρη αυτές τις δυσκολίες και να επιχειρήσω μια γενική αποσαφήνιση του νοήματος του όρου χώρος. Ελπίζω έτσι να διαλύσω κάποια από τα σύννεφα της μη επικοινωνίας που μοιάζει να ταλανίζει τη χρήση της λέξης.

Ωστόσο το σημείο εισόδου που διαλέγουμε για την έρευνά μας δεν είναι αθώο, καθώς αναπόφευκτα ρίζει μια συγκεκριμένη οπτική που αναδεικνύει κάποια ζητήματα ενώ αποκλείει άλλα. Φυσικά, μια κάποια προνομιακή θέση αποδίδεται συνήθως στο φιλοσοφικό στοχασμό, καθώς η φιλοσοφία φιλοδοξεί να υπερβεί τα διαφορετικά και αποκλίνοντα πεδία των ανθρώπινων πρακτικών και των επιμέρους γνώσεων, ώστε να αποδώσει οριστικά νοήματα στις κατηγορίες στις οποίες μπορούμε να προσφύγουμε. Έχω σχηματίσει την εντύπωση πως υπάρχει αρκετή διχογνωμία και σύγχυση στους φιλοσόφους για το νόημα του χώρου για να θεωρήσουμε αυτή την αφετηρία μη προβληματική. Επιπλέον, καθώς με κανέναν τρόπο δεν έχω τα προσόντα να στοχαστώ πάνω στην έννοια του χώρου μέσα από τη φιλοσοφική παράδοση, θα ήταν καλύτερο να ξεκινήσω από εκεί που γνωρίζω καλύτερα. Συνεπώς ξεκινώ από τη σκοπιά του γεωγράφου, όχι γιατί είναι μια προνομιακή θέση η οποία, με κάποιο τρόπο, έχει δικαιώματα ιδιοκτησίας στη χρήση των χωρικών εννοιών (όπως φαίνεται να υποστηρίζουν μερικές φορές κάποιοι γεωγράφοι), αλλά γιατί εκεί συμβαίνει να εργάζομαι περισσότερο. Σε αυτό το πεδίο έχω αναμετρηθεί πιο άμεσα με την πολυπλοκότητα του σε τι μπορεί να αφορά η λέξη «χώρος». Φυσικά, έχω αντλήσει συχνά από τη εργασία άλλων που δουλεύουν σε διάφορους κλάδους του ακαδημαϊκού και διανοητικού καταμερισμού εργασίας, όπως επίσης και από την εργασία πολλών γεωγράφων (υπερβολικά πολλών για να τους αναφέρω σε ένα σύντομο δοκίμιο αυτού του είδους) που καταπιόσθηκαν ενεργά για να ερευνήσουν αυτά τα προβλήματα με διαφορετικούς τρόπους. Δεν προσπαθώ εδώ να φτιάξω μια σύνοψη όλης αυτής της δουλειάς. Κάνω έναν καθαρά προσωπικό απολογισμό του πώς οι απόψεις μου εξελίχθηκαν (ή όχι) καθώς έψαχνα έννοιες που να εξυπηρετούν, κατά το δυνατόν ικανοποιητικά, τα θεωρητικά και πρακτικά αντικείμενα που κυρίως μ' ενδιαφέρουν.

Ξεκίνησα να στοχάζομαι πάνω στο ζήτημα αυτό πριν από πολλά χρόνια. Στο *Social Justice and the City*, που κυκλοφόρησε το 1973, υποστήριξα πως είναι κρίσιμο να σκεφτούμε πάνω στη φύση του χώρου για να κατανοήσουμε τις αστικές² διαδικασίες στον καπιταλισμό. Αντλώντας από ιδέες που σταχυολόγησα από τη μελέτη της φιλοσοφίας της επιστήμης και μερικώς είχα εξερευνήσει στο *Explanation in Geography*, προσδιόρισα μια τριμερή διαίρεση για τους τρόπους κατανόησης του χώρου:

Αν αντιμετωπίσουμε το χώρο ως απόλυτο, γίνεται ένα «πράγμα καθ' εαυτό» με ύπαρξη ανεξάρτητη της ύλης. Έτσι, κατέχει μια δομή που μας χρησιμεύει για να ταξινομούμε ή να εξατομικεύουμε τα φαινόμενα. Η οπτική του σχετικού χώρου προτείνει να τον κατανοήσουμε ως σχέση ανάμεσα σε αντικείμενα που υπάρχουν μόνο γιατί σχετίζονται μεταξύ τους. Υπάρχει και ένας άλλος τρόπος για να κατανοηθεί ο χώρος ως σχετικός, και επιλέγω να τον αποκαλέσω *σχεσιακό χώρο* – χώρος ιδωμένος με τον τρόπο του Leibniz, ως περιεχόμενος σε αντικείμενα, υπό την έννοια ότι ένα αντικείμενο μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχει μόνο στο βαθμό που περιέχει και αναπαριστά στο εσωτερικό του σχέσεις με άλλα αντικείμενα.³

2. Το «αστικός» και τα παράγωγά του στο ελληνικό κείμενο είναι μετάφραση του «urban» του πρωτοτύπου. (Σ.τ.Μ.)

3. Harvey, D. (1973), *Social Justice and the City*, London: Edward Arnold, σ. 13.

Νομίζω πως αξίζει να κρατήσουμε αυτή την τριμερή διαίρεση. Θα ξεκινήσω με μια σύντομη επεξήγηση του τι μπορεί να περιέχει κάθε κατηγορία.

Ο απόλυτος χώρος είναι σταθερός και στο πλαίσιο του καταγράφουμε ή σχεδιάζουμε γεγονότα. Είναι ο χώρος του Νεύτωνα και του Καρτέσιου και συνήθως αναπαρίσταται ως ένα προϋπάρχον και αμετακίνητο πλέγμα που επιδέχεται κανονικοποιημένη μέτρηση και είναι ανοιχτό σε υπολογισμό. Γεωμετρικά είναι ο χώρος του Ευκλείδη και συνεπώς ο χώρος όλης της ύλης, της τοπογραφικής χαρτογράφησης και των πρακτικών της μηχανικής. Είναι ο πρωτεύων χώρος της εξατομίκευσης – *res extensa*, όπως το θέτει ο Καρτέσιος – και αυτό ισχύει για όλα τα διακριτά και οριοθετημένα φαινόμενα, συμπεριλαμβανομένων εσάς και εμένα ως ξεχωριστών ατόμων. Κοινωνικά είναι ο χώρος της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και άλλων οριοθετημένων χωρικών ενοτήτων (όπως τα κράτη, οι διοικητικές ενότητες, τα σχέδια πόλης και τα αστικά πλέγματα). Όταν ο καρτεσιανός μηχανικός είδε τον κόσμο με μια αίσθηση εποπτείας, ήταν ο κόσμος του απόλυτου χώρου (και χρόνου) από τον οποίο μπορούσαν κατά κανόνα να εξοβελιστούν όλες οι αβεβαιότητες και αμφισημίες και στον οποίο μπορούν να ευδοκιμήσουν ανεμπόδιστα οι ανθρώπινοι υπολογισμοί.

Η σχετική αντίληψη του χώρου συνδέεται κυρίως με το όνομα του Einstein και τις μη ευκλείδειες γεωμετρίες που άρχισαν να κατασκευάζονται πολύ συστηματικά το 19ο αιώνα. Ο χώρος είναι σχετικός με διπλή έννοια: ότι υπάρχουν πολλαπλές γεωμετρίες για να επιλέξει κανείς, και ότι το χωρικό πλαίσιο εξαρτάται καίρια από εκείνο προς το οποίο σχετίζεται και από το υποκείμενο. Όταν ο Gauss πρώτος έθεσε τους κανόνες της μη ευκλείδειας σφαιρικής γεωμετρίας για το πρόβλημα της ακριβούς αποτύπωσης της καμπυλωτής γήινης επιφάνειας, επιβεβαίωσε επίσης την εκτίμηση του Euler ότι ένας χάρτης σε τέλεια αναλογία οποιουδήποτε τμήματος της γήινης επιφάνειας είναι αδύνατος. Ο Einstein προχώρησε το επιχείρημα δείχνοντας πως όλες οι μορφές μέτρησης εξαρτώνται από το πλαίσιο αναφοράς του παρατηρητή. Μας δίδαξε επίσης ότι η ιδέα της συγχρονίας στο φυσικό σύμπαν πρέπει να εγκαταλειφθεί. Είναι αδύνατο να κατανοηθεί ο χώρος ανεξάρτητα από το χρόνο, και αυτό επιτάσσει μια σημαντική μετατόπιση της γλώσσας από το χώρο και το χρόνο στο χωροχρόνο ή τη χωροχρονικότητα. Φυσικά, ήταν επίτευγμα του Einstein η εύρεση επακριβών μέσων εξέτασης τέτοιων φαινομένων όπως η καμπυλότητα του χώρου κατά τη διάρκεια ερευνών χρονικών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρο στην ταχύτητα του φωτός.⁴ Αλλά στο σχήμα του Einstein ο χρόνος παραμένει σταθερός, ενώ ο χώρος μεταβάλλεται σε συμφωνία με ορισμένους παρατηρήσιμους κανόνες (περίπου με τον ίδιο τρόπο που ο Gauss επινόησε τη σφαιρική γεωμετρία ως έναν ακριβή τρόπο έρευνας μέσω του τριγωνισμού στην καμπυλωτή γήινη επιφάνεια).

Στο πιο κοινότοπο επίπεδο της γεωγραφικής εργασίας γνωρίζουμε ότι ο χώρος των σχέσεων στις μεταφορές μοιάζει και είναι πολύ διαφορετικός από τους χώρους της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Η μοναδικότητα χωροθέτησης και εξατομίκευσης που ορίζεται από οριοθετημένες περιοχές στον απόλυτο χώρο δίνει τη θέση της στην πολλαπλότητα τοποθεσιών που είναι σε ίση απόσταση, ας πούμε, από κάποια θέση στο κέντρο της πόλης. Μπορούμε να φτιάξουμε εντελώς διαφορετικούς χάρτες σχετικών τοποθεσιών διαφοροποιώντας το αν οι αποστάσεις θα μετριούνται με όρους κόστους, χρόνου, διαχωρισμού μέσω μεταφοράς (αυτοκίνητο, ποδήλατο ή σκέιτμπορντ), ή μπορούμε να διαταράξουμε τις χωρικές συνέχειες ξεετάζοντας δίκτυα, τοπολογικές σχέσεις (η ιδανική

4. Osserman, R. (1995), *The Poetry of the Universe*, New York: Doubleday.

διαδρομή ενός ταχυδρόμου) κ.λπ. Γνωρίζουμε, με δεδομένες τις διαφοροποιημένες τριβές απόστασης που υπάρχουν στην επιφάνεια της Γης, ότι η μικρότερη απόσταση (μετρημένη με όρους χρόνου, κόστους, ενέργειας που ξοδεύτηκε) μεταξύ δυο σημείων δεν προσδιορίζεται αναγκαστικά από τον «τρόπο που πετάει το κοράκι του μύθου». Επιπλέον, η σκοπιά του παρατηρητή παίζει κρίσιμο ρόλο. Η εικόνα για τον κόσμο που έχει ο τυπικός Νεοϋορκέζος, όπως δείχνει το διάσημο καρτούν του Steinberg, ξεθωριάζει πολύ γρήγορα όταν σκέφτεται τις εκτάσεις πέρα από τον ποταμό Hudson ή ανατολικά του Long Island. Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως όλη αυτή η σχετικοποίηση δεν μειώνει ούτε εξουδετερώνει απαραίτητα τη δυνατότητα υπολογισμού ή ελέγχου, αλλά υποδεικνύει πως χρειάζονται ειδικοί κανόνες και νόμοι για τα υπό μελέτη συγκεκριμένα φαινόμενα και διαδικασίες. Ωστόσο προκύπτουν όντως δυσκολίες όταν προσπαθούμε να συγχωνεύσουμε αντιλήψεις από διαφορετικά πεδία σε κάποια πιο ενοποιημένη απόπειρα. Για παράδειγμα, η χωροχρονικότητα που χρειάζεται για να αναπαρασταθούν με ακρίβεια οι ενεργειακές ροές στα οικολογικά συστήματα μπορεί να μην είναι συμβατή με εκείνη των χρηματιστικών ροών στις παγκόσμιες αγορές. Η κατανόηση των χωροχρονικών ρυθμών της συσσώρευσης κεφαλαίου απαιτεί ένα αρκετά διαφορετικό πλαίσιο από εκείνο που χρειάζεται για την κατανόηση της παγκόσμιας κλιματικής αλλαγής. Τέτοιες διαζεύξεις, αν και είναι εξαιρετικά δύσκολο να τις επεξεργαστούμε, δεν συνιστούν απαραίτητα μειονέκτημα αν τις αναγνωρίσουμε για αυτό που είναι. Οι συγκρίσεις μεταξύ διαφορετικών χωροχρονικών πλαισίων μπορούν να δια φωτίσουν προβλήματα πολιτικής επιλογής (για παράδειγμα, προτιμούμε τη χωροχρονικότητα των χρηματιστικών ροών ή εκείνη των οικολογικών διαδικασιών που οι τελευταίες συνήθως διαταράσσουν;).

Η *σχεσιακή αντίληψη του χώρου* συνδέεται πολύ συχνά με το όνομα του Leibniz, ο οποίος σε μια διάσημη σειρά επιστολών στον Clarke (ουσιαστικά στον Νεύτωνα), απορρίπτει έντονα την απόλυτη οπτική του χώρου και του χρόνου που είναι κεντρική στις θεωρίες του Νεύτωνα.⁵ Η κύρια ένστασή του ήταν θεολογική. Ο Νεύτωνας έκανε να μοιάζει σαν ο Θεός να βρισκόταν μέσα στον απόλυτο χώρο και χρόνο παρά σαν να είχε υπό έλεγχο τη χωροχρονικότητα. Κατ' επένταση, η σχεσιακή άποψη του χώρου υποστηρίζει πως δεν υπάρχει κανενός είδους χώρος ή χρόνος έξω από τις διαδικασίες που τους ορίζουν. (Αν ο Θεός φτιάχνει τον κόσμο, τότε επίσης επέλεξε, μέσα από πολλές δυνατότητες, να φτιάξει χώρο και χρόνο κάποιου συγκεκριμένου είδους). Οι διαδικασίες δεν συμβαίνουν απλά στο χώρο, αλλά ορίζουν το δικό τους χωρικό πλαίσιο. Η έννοια του χώρου είναι προσδεσμένη με ή στο εσωτερικό της εκάστοτε διαδικασίας. Αυτή η ίδια διατύπωση υποδηλώνει πως, όπως και στην περίπτωση του σχετικού χώρου, είναι αδύνατο να αποσπάσουμε το χώρο από το χρόνο. Πρέπει συνεπώς να εστιάσουμε μάλλον στη σχεσιακότητα του χώρου-χρόνου παρά σε αυτή του χώρου απομονωμένα. Η σχεσιακή αντίληψη του χωροχρόνου υποδηλώνει μια ιδέα εσωτερικών σχέσεων – οι εξωτερικές επιδράσεις εσωτερικεύονται σε συγκεκριμένες διαδικασίες ή αντικείμενα μέσω του χρόνου (περίπου όπως το μυαλό απορροφά όλη την ύλη της εξωτερικής πληροφορίας και των ερεθισμάτων για να παραγάγει παράξενα σχήματα σκέψης, συμπεριλαμβανομένων των ονείρων και των φαντασιώσεων, όπως επίσης και τις απόπειρες ορθολογιστικού υπολογισμού). Ένα γεγονός ή πράγμα σε ένα σημείο στο χώρο δεν μπορεί να γίνει κατανοητό προσφεύγοντας μόνο σε ό,τι υπάρχει στο σημείο αυτό. Εξαρτάται από τα πάντα που συμβαίνουν γύρω του (περίπου όπως όλοι ό-

5. Εξέτασα το ζήτημα στο Harvey, D. (1996), *Justice, Nature, and the Geography of Difference*, Oxford: Basil Blackwell, ιδιαίτερα στο κεφ. 10.

σοι μπαίνουν σε ένα δωμάτιο για να συζητήσουν κουβαλούν μαζί τους μια τεράστια γκάμα εμπειρικών δεδομένων συσσωρευμένων απ' τον κόσμο). Μια μεγάλη ποικιλία ανόμοιων επιδράσεων που στροβιλίζονται στο χώρο στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον συγκεντρώνονται και συμπυκνώνονται σε κάποιο δεδομένο σημείο (π.χ. σε μια συνεδριακή αίθουσα) ορίζοντας τη φύση του σημείου αυτού. Σε αυτή τη συλλογιστική, η ταυτότητα σημαίνει κάτι πολύ διαφορετικό από την αίσθηση που έχουμε γι' αυτή στον απόλυτο χώρο. Συνεπώς, φτάνουμε σε μια εκτεταμένη εκδοχή της σύλληψης του Leibniz για τη μονάδα.

Η μέτρηση γίνεται όλο και πιο προβληματική όσο πλησιάζουμε σε έναν κόσμο σχεσιακού χωροχρόνου. Αλλά γιατί πρέπει να υποθέσουμε ότι ο χωροχρόνος υπάρχει μόνο αν είναι μετρήσιμος και ποσοτικοποιήσιμος με κάποιους παραδοσιακούς τρόπους; Αυτό οδηγεί σε ενδιαφέρουσες σκέψεις για την αποτυχία (πιθανόν καλύτερα να ερμηνευτούν ως περιορισμοί) του θετικισμού και του εμπειρισμού να αναπτύξουν επαρκή αντίληψη των χωροχρονικών εννοιών πέρα από όσες μπορούν να μετρηθούν. Κατά κάποιον τρόπο, οι σχεσιακές συλλήψεις του χωροχρόνου μάς φέρνουν στο σημείο όπου τα μαθηματικά, ή ποίηση και η μουσική συγκλίνουν ή και συγχωνεύονται. Και αυτό, από επιστημονική (και όχι αισθητική) άποψη, είναι ανάθεμα για όσους ρέπουν προς το θετικισμό ή το χυδαίο υλισμό. Σε αυτό το σημείο ο καντιανός συμβιβασμός που αναγνωρίζει το χώρο ως αληθινό αλλά προσβάσιμο μόνο μέσω των αισθήσεων προσπαθεί να γεφυρώσει τον Νεύτωνα με τον Leibniz, ενσωματώνοντας ακριβώς την έννοια του χώρου στη θεωρία της Αισθητικής Κρίσης. Αλλά η επιστροφή του Leibniz ως δημοφιλούς και διάσημου, όχι μόνο ως γκουρού του κυβερνοχώρου αλλά και ως θεμελιώδους στοχαστή σε σχέση με πιο διαλεκτικές προσεγγίσεις σε ζητήματα νου/εγκεφάλου και κβαντικών θεωρητικών σχημάτων, σηματοδοτεί μια κάποιου είδους προσπάθεια να ξεπεραστούν οι απόλυτες και οι σχετικές συλλήψεις του χώρου με τις πιο εύκολα μετρήσιμες ποιότητές τους, αλλά επίσης και ο καντιανός συμβιβασμός. Όμως η περιοχή του σχεσιακού είναι εξαιρετικά προκλητική και δύσκολη για να εργάζεται κάποιος εκεί. Υπάρχουν πολλοί διανοητές που όλα αυτά τα χρόνια αφιέρωσαν το ταλέντο τους στοχαζόμενοι για τις δυνατότητες της σχεσιακής προσέγγισης. Ο Alfred North Whitehead ήταν παθιασμένος με την αναγκαιότητα της σχεσιακής οπτικής και έκανε πολλά για να την εξελίξει.⁶ Ο Deleuze με τον ίδιο τρόπο έκανε χρήση αυτών των ιδεών τόσο στις σκέψεις του για τον Leibniz (στην μαπαρόν αρχιτεκτονική και τα μαθηματικά της πτύχωσης) όσο και για τον Spinoza.⁷

Αλλά γιατί και πώς εγώ ως ερευνητής γεωγράφος βρίσκω χρήσιμο το σχεσιακό τρόπο προσέγγισης του χωροχρόνου; Η απάντηση απλά είναι πως υπάρχουν ορισμένα θέματα, όπως π.χ. ο πολιτικός ρόλος της συλλογικής μνήμης στις αστικές διαδικασίες, που μπορεί να προσεγγιστούν μόνο έτσι. Δεν μπορώ να βάλω σε κάποιο κουτί του απόλυτου χώρου τις πολιτικές και συλλογικές μνήμες (να τις τοποθετήσω σε κάποιο πλέγμα ή χάρτη), ούτε μπορώ να καταλάβω την κυκλοφορία τους σύμφωνα με τους κανόνες, όσο και αν είναι εξελιγμένοι, του σχετικού χωροχρόνου. Αν ρωτήσω τι *σημαίνουν* η Πλατεία Τιεν Αν Μεν ή το «Σημείο Μηδέν» [Ground Zero], ο μόνος τρόπος να αναζητήσω την απάντηση είναι να σκεφτώ με σχεσιακούς όρους. Αυτό το πρόβλημα αντιμετωπίζω όταν έγραφα για τη Βασιλική της Sacré-Coeur στο Παρίσι.⁸ Και, όπως θα δείξω σύντομα, είναι αδύνατο να κατανοήσουμε τη μαρξιστική πολιτική οικονομία αν δεν ασχοληθούμε με σχεσιακές προοπτικές.

Είναι λοιπόν ο χώρος (χωροχρόνος) απόλυτος, σχετικός ή σχεσιακός; Α-

6. Fitzgerald, J. (1979), *Alfred North Whitehead's Early Philosophy of Space and Time*, New York: Rowman and Littlefield. Προσπάθησα να συμβιβαστώ με τις απόψεις του Whitehead στο Harvey (1996), ό.π.

7. Deleuze, G. (1992), *The Fold: Leibniz and the Baroque*, Minneapolis: Minnesota University Press.

8. Harvey, D. (1979), «Monument and Myth», *Annals of the Association of American Geographers*, 69: 362-381.

πλά δεν γνωρίζω αν υπάρχει απάντηση σ' αυτή την ερώτηση. Στη δουλειά μου πιστεύω πως είναι και τα τρία. Έφτασα σε αυτό το συμπέρασμα πριν τριάντα χρόνια και δεν έχω βρει κάποιον ιδιαίτερο λόγο (ούτε άκουσα αντίθετα επιχειρήματα) για να αλλάξω άποψη. Τότε είχα γράψει:

Ο χώρος δεν είναι καθ' εαυτός ούτε απόλυτος ούτε σχετικός ή σχεσιακός, αλλά γίνεται ένα από ή όλα αυτά ταυτόχρονα ανάλογα με τις περιστάσεις. Το πρόβλημα της ορθής σύλληψης/κατανόησης του χώρου επιλύεται μέσα από την ανθρώπινη πρακτική σε σχέση με αυτόν. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχουν φιλοσοφικές απαντήσεις στα φιλοσοφικά ερωτήματα που τίθενται για τη φύση του χώρου – η απάντηση βρίσκεται στην ανθρώπινη πρακτική. Συνεπώς, το ερώτημα «τι είναι χώρος;» αντικαθίσταται με το ερώτημα «πώς συμβαίνει και διαφορετικές ανθρώπινες πρακτικές δημιουργούν και χρησιμοποιούν διαφορετικές συλλήψεις/κατανοήσεις του χώρου;». Η σχέση ιδιοκτησίας, για παράδειγμα, δημιουργεί απόλυτους χώρους στους οποίους μπορεί να ασκηθεί μονοπωλιακός έλεγχος. Η κίνηση ανθρώπων, αγαθών, υπηρεσιών και πληροφορίας λαμβάνει χώρα σ' ένα σχετικό χώρο, γιατί χρειάζονται χρήματα, χρόνος, ενέργεια και τα συναφή για να ξεπεραστεί η τριβή της απόστασης. Τα οικόπεδα επίσης αποκτούν/αιχμαλωτίζουν αξίες γιατί εμπεριέχουν σχέσεις με άλλα οικόπεδα ... με τη μορφή του ενοικίου ο σχεσιακός χώρος γίνεται μια σημαντική πλευρά της ανθρώπινης κοινωνικής πρακτικής.⁹

9. Harvey (1973), ό.π., σ. 13.

Υπάρχουν κανόνες για να αποφασίσουμε πότε και πώς ένα χωρικό πλαίσιο είναι προτιμότερο από κάποιο άλλο; Η απόφαση να χρησιμοποιήσουμε τη μια ή την άλλη σύλληψη εξαρτάται φανερά από τη φύση των εξεταζόμενων φαινομένων. Η απόλυτη σύλληψη μπορεί να είναι εντελώς επαρκής για ζητήματα ορίων ιδιοκτησιών και καθορισμούς συνόρων, αλλά δεν με βοηθάει καθόλου στην ερώτηση τι είναι η Τιεν Αν Μεν, το Σημείο Μηδέν ή η Βασιλική της Sacré-Coeur. Συνεπώς, θεωρώ χρήσιμο –και ως εσωτερικό έλεγχο– να σκιαγραφήσω αιτιολογίες για την επιλογή ενός απόλυτου, σχετικού ή σχεσιακού πλαισίου αναφοράς. Επιπλέον, συχνά όταν εργάζομαι πάνω τον εαυτό μου να κάνει την υπόθεση πως υπάρχει μια κάποιου είδους ιεραρχία στην πράξη ανάμεσά τους, με την έννοια ότι ο σχεσιακός χώρος μπορεί να περιλαμβάνει τον σχετικό και τον απόλυτο, ο σχετικός να περιλαμβάνει τον απόλυτο, αλλά ο απόλυτος χώρος είναι απλά και μόνο απόλυτος. Αλλά δεν θα συμβούλευα να ακολουθηθεί αυτή η άποψη ως αρχή δουλειάς, πόσο μάλλον να προσπαθήσω να την υπερασπιστώ θεωρητικά. Βρίσκω πολύ πιο ενδιαφέρον κατά κανόνα να κρατάω αυτές τις τρεις έννοιες σε διαλεκτική ένταση μεταξύ τους και να σκέφτομαι διαρκώς μέσω της εναλλαγής τους. Το Σημείο Μηδέν είναι ένας απόλυτος χώρος την ίδια στιγμή που είναι σχετικός και σχεσιακός στο χωροχρόνο.

Επιτρέψτε μου να το θέσω σ' ένα πιο άμεσο πλαίσιο. Δίνω μια διάλεξη σε μια αίθουσα. Η εμβέλεια του λόγου μου φράσσεται από αυτούς τους τοίχους και περιορίζεται στην απόλυτη διάρκεια της ομιλίας. Για να μ' ακούσουν οι άνθρωποι πρέπει να βρίσκονται σ' αυτό τον απόλυτο χώρο στη διάρκεια αυτού του απόλυτου χρόνου. Όσοι δεν μπορέσουν να μπουν αποκλείονται, και όσοι έρθουν αργότερα δεν θα μ' ακούσουν. Αυτοί που είναι εδώ ορίζονται ως άτομα –εξατομικευμένοι/ες– καθέννας σύμφωνα με τον απόλυτο χώρο, όπως η θέση που κάθονται, σ' αυτό το χρόνο.

Αλλά βρίσκομαι επίσης σ' ένα σχετικό χώρο αναφορικά με το ακροατήριό μου. Είμαι εδώ και είναι εκεί. Προσπαθώ να επικοινωνήσω μέσα στο χώ-

ρο μέσω ενός μέσου –της ατμόσφαιρας– που διαθλά διαφοροποιημένα τα λόγια μου. Μιλώ ήπια και η καθαρότητα των φράσεων σβήνει στο χώρο: η πίσω σειρά δεν ακούει καθόλου. Αν υπήρχε μια βιντεοσύνδεση με το Aberdeen, θα ακουγόμουν εκεί αλλά όχι στην πίσω σειρά. Οι λέξεις μου προσλαμβάνονται διαφοροποιημένα στο σχετικό χωροχρόνο. Η εξατομίκευση γίνεται πιο προβληματική καθώς υπάρχουν πολλοί άνθρωποι ακριβώς στην ίδια σχετική μ' εμένα θέση σ' αυτό το χωροχρόνο. Όλοι οι άνθρωποι στη τέταρτη σειρά είναι σε ίση απόσταση από μένα. Μια ασυνέχεια στο χωροχρόνο προκύπτει ανάμεσα σε όσους μπορούν ν' ακούσουν και σε όσους όχι. Η ανάλυση του τι γίνεται στον απόλυτο χώρο και χρόνο της διάλεξης που δίνεται στην αίθουσα μοιάζει πολύ διαφορετική όταν ιδωθεί μέσα από το φακό του σχετικού χωροχρόνου.

Αλλά, πάλι, υπάρχει και το σχεσιακό στοιχείο. Τα άτομα στο ακροατήριο φέρνουν στον απόλυτο χώρο και χρόνο της ομιλίας κάθε λογής ιδέες και εμπειρίες μαζεμένες στο χωροχρόνο της τροχιάς της ζωής τους και όλες αυτές είναι επίσης παρούσες στην αίθουσα: αυτός δεν μπορεί να σταματήσει να σκέφτεται τον καβγά στο πρωινό, εκείνη δεν μπορεί να σβήσει από το μυαλό της τις απαίσιες εικόνες θανάτου και καταστροφής στα χτεσινοβραδινά νέα. Κάτι στον τρόπο που μιλάω θυμίζει σε κάποιον άλλον ένα τραυματικό περιστατικό κάπου στο μακρινό παρελθόν, και οι λέξεις μου θυμίζουν σε κάποιον άλλο τις πολιτικές συναντήσεις που πήγαιναν στη δεκαετία του '70. Οι λέξεις μου εκφράζουν ένα θυμό για το τι συμβαίνει στον κόσμο. Με πιάνω να σκέφτομαι ενώ μιλάω πως ό,τι κάνουμε σ' αυτή την αίθουσα είναι ανόητο και επουσιώδες. Υπάρχει μια εμφανής αίσθηση έντασης στην αίθουσα. Γιατί δεν βρισκόμαστε εκεί έξω για να ριξουμε την κυβέρνηση;

Αποστασιοποιούμαι από όλες αυτές τις σχεσιακότητες, αποσύρομαι πίσω στους απόλυτους και σχετικούς χώρους της αίθουσας και προσπαθώ να καταπιαστώ με το θέμα του χώρου ως λέξης-κλειδί μ' έναν ξερό και τεχνικό τρόπο. Η ένταση διαλύεται και κάποιος στην μπροστινή σειρά γλαρώνει. Γνωρίζω πού βρίσκεται ο καθένας στον απόλυτο χώρο και χρόνο, αλλά δεν έχω ιδέα «πού έχουν τα μυαλά τους». Μπορεί να νιώθω πως κάποιος είναι μαζί μου και κάποιος όχι, αλλά δεν μπορώ να είμαι σίγουρος. Και όμως, αυτό είναι το πιο σημαντικό στοιχείο απ' όλα. Εκεί τελικά βρίσκονται οι μετατοπιζόμενες πολιτικές υποκειμενικότητες. Η σχεσιακότητά μας είναι άπιαστη, αν όχι αδύνατο να καθοριστεί στο έδαφος, αλλά παρ' όλα αυτά είναι ζωτικά σημαντική για όλα αυτά.

Με αυτό το παράδειγμα θέλω να δείξω πως υπάρχει μια αναγκαστική οριακότητα [liminality] της χωρικότητας καθαντής, γιατί βρισκόμαστε αναπόδραστα τοποθετημένοι και στα τρία πλαίσια ταυτόχρονα, αν και όχι απαραίτητα εξίσου. Μπορεί να καταλήξουμε, συχνά χωρίς να το καταλάβουμε, να ευνοούμε τον έναν ή τον άλλον ορισμό μέσα από τις πρακτικές δράσεις μας. Μ' έναν απόλυτο τρόπο, θα κάνω κάτι και θα φτάσω σε κάποια συμπεράσματα, μ' ένα σχετικό τρόπο, θα κατασκευάσω τις ερμηνείες μου διαφορετικά και θα κάνω κάτι άλλο, και αν τα πάντα μοιάζουν διαφορετικά μέσα από σχεσιακά φίλτρα, θα καθοδηγήσω τον εαυτό του με πολύ διαφορετικό τρόπο. Ό,τι κάνουμε και ό,τι καταλαβαίνουμε είναι ζωτικά εξαρτώμενο από το πρωταρχικό χωροχρονικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετούμαστε. Σκεφτείτε πως αυτό λειτουργεί σε σχέση με την πιο μεσοτή από τις κοινωνικοπολιτικές έννοιες, αυτή της «ταυτότητας». Τα πάντα είναι αρκετά ξεκάθαρα στον απόλυτο χώρο και χρόνο, αλλά τα πράγματα γίνονται πιο δύσκολα όταν μπαίνουμε στο σχετικό χωροχρόνο και εξαιρετικά δύσκολα σ' ένα σχεσιακό κόσμο. Αλλά μόνο σ' αυτό το τελευταίο πλαίσιο μπορούμε να

συλλάβουμε πολλές πλευρές της σύγχρονης πολιτικής, καθώς αποτελεί τον κόσμο της πολιτικής υποκειμενικότητας και της πολιτικής συνείδησης.

Ο Du Bois αρκετά παλαιά αποπειράθηκε να αντιμετωπίσει το ζήτημα με όρους αυτού που αποκάλεσε «διπλή συνείδηση» – τι σημαίνει, ρώτησε, να κουβαλάει κάποιος τη διπλή εμπειρία τού να είναι μαύρος και Αμερικανός. Τώρα περιπλέκουμε περαιτέρω το ερώτημα: τι σημαίνει να είσαι Αμερικανίδα, μαύρη, λεσβία και εργατική τάξη; Πώς όλες αυτές οι σχεσιακότητες εισέρχονται στην πολιτική συνείδηση του υποκειμένου; Και άμα σκεφτούμε άλλες διαστάσεις –μεταναστών, ομάδων διασποράς, τουριστών, ταξιδιωτών και όσων παρακολουθούν τα σύγχρονα παγκόσμια μέσα επικοινωνίας και μερικώς φιλτράρουν ή απορροφούν την κακοφωνία των μηνυμάτων– τότε το πρωταρχικό ερώτημα που αντιμετωπίζουμε είναι η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ολόκληρος ο σχεσιακός κόσμος εμπειριών και πληροφορίας εσωτερικεύεται στο συγκεκριμένο πολιτικό υποκείμενο (αν και βρίσκεται εξωτερικευμένο στον απόλυτο χωροχρόνο) και στηρίζει κάποια γραμμή σκέψης και δράσης. Απλά δεν μπορούμε να καταλάβουμε το κινούμενο έδαφος πάνω στο οποίο σχηματίζονται οι πολιτικές ταυτότητες και συμβαίνουν οι πολιτικές δράσεις αν δεν σκεφτούμε τι συμβαίνει με σχεσιακούς όρους.

Αν η αντίθεση μεταξύ απόλυτων, σχετικών και σχεσιακών συλλήψεων του χώρου ήταν ο μόνος τρόπος να ξεδιαλύνουμε το νόημα του χώρου ως λέξης-κλειδί, θα μπορούσαμε να αφήσουμε το ζήτημα ως έχει. Ευτυχώς ή δυστυχώς, υπάρχουν άλλοι και εξίσου πειστικοί τρόποι να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα. Για παράδειγμα, πολλοί γεωγράφοι τα τελευταία χρόνια έχουν αναδείξει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στη χρήση της έννοιας του χώρου ως ουσιώδους στοιχείου ενός υλιστικού προγράμματος κατανόησης των απτών γεωγραφιών στο έδαφος και στη διαδεδομένη οικειοποίηση χωρικών μεταφορών στην κοινωνική, λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία. Επιπλέον, αυτές οι μεταφορές έχουν χρησιμοποιηθεί συχνά για την αποδιοργάνωση των λεγόμενων μετα-αφηγήσεων (όπως η μαρξιστική θεωρία) και των στρατηγικών λόγου [discursive strategies] στις οποίες τυπικά επικρατεί η χρονική διάσταση. Όλα αυτά έχουν προκαλέσει μια εκτεταμένη αντιπαράθεση απόψεων για το ρόλο του χώρου στην κοινωνική, λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία. Δεν σκοπεύω να μπω σε λεπτομερή συζήτηση για τη σημασία της λεγόμενης «χωρικής στροφής»¹⁰ γενικά – και σε σχέση με το μεταμοντερνισμό συγκεκριμένα. Αλλά η θέση μου υπήρξε ανέκαθεν καθαρή: προφανώς η ορθή μελέτη του χώρου και του χωροχρόνου έχει καίριες επιπτώσεις για τη διάρθρωση και ανάπτυξη θεωριών και αντιλήψεων. Αλλά αυτό δεν δικαιολογεί καθόλου την απομάκρυνση από όλα τα εγχειρήματα σε κάθε είδος μετα-θεωρίας (το τελικό αποτέλεσμα θα ήταν να επιστρέψουμε στη γεωγραφία όπως ασκούσαν στους ακαδημαϊκούς χώρους τη δεκαετία του '50, και είναι ενδιαφέρον πως εκεί κατευθύνεται μακάρια, αν όχι ανυποψίαστα, ένα σημαντικό μέρος της σύγχρονης βρετανικής γεωγραφίας). Συνεπώς, το νόημα του να καταπιαστεί κανείς με το χώρο ως λέξη-κλειδί είναι να ταυτοποιήσει πώς αυτή η έννοια μπορεί να ενσωματωθεί στις υπάρχουσες κοινωνικές, λογοτεχνικές και πολιτισμικές μετα-θεωρίες και με τι αποτελέσματα.

Για παράδειγμα, ο Cassirer στήνει μια τριμερή διαίρεση των τρόπων της ανθρώπινης χωρικής εμπειρίας, διακρίνοντας μεταξύ οργανικών, αντιληπτικών και συμβολικών χώρων.¹¹ Στους πρώτους κατατάσσει όλες τις μορφές χωρικής εμπειρίας που είναι δοσμένες βιολογικά (συνεπώς υλιστικά και καταγεγραμμένες μέσω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των αισθήσεων). Ο αντιληπτικός χώρος

10. Οι απόψεις περί «χωρικής στροφής» (spatial turn) κυριαρχούν κυρίως στις αγγλοαμερικανικές πολιτισμικές σπουδές, οι οποίες υποστηρίζουν ότι στη μεταμοντέρνα κατάσταση ο χώρος αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Τις απόψεις αυτές έχει κριτικάρει ο Harvey στα βιβλία του *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, B. Blackwell, Oxford 1991, και *Spaces of Capital*, Routledge, London 2001. (Σ.τ.Μ.)

11. Cassirer, E. (1944), *An Essay on Man*, New Haven: Yale University Press' βλ. επίσης Harvey (1973), ό.π., σ. 28.

αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους επεξεργαζόμαστε νευρολογικά τη φυσική και βιολογική εμπειρία του χώρου και την καταγράφουμε στον κόσμο της σκέψης. Από την άλλη πλευρά, ο συμβολικός χώρος είναι αφηρημένος (και μπορεί να συνεπιφέρει την ανάπτυξη μιας αφηρημένης συμβολικής γλώσσας όπως η γεωμετρία ή την κατασκευή αρχιτεκτονικών ή εικαστικών μορφών). Ο συμβολικός χώρος παράγει διακριτά νοήματα μέσω αναγνώσεων και ερμηνειών. Το ζήτημα των αισθητικών πρακτικών έρχεται εδώ στο προσκήνιο. Σε αυτό τον τομέα η Langer, από τη μεριά της, διακρίνει μεταξύ «πραγματικού» και «εικονικού χώρου». Ο τελευταίος, κατά τη γνώμη της, ισοδυναμεί με έναν «δημιουργημένο από μορφές, χρώματα κ.λπ. χώρο ώστε να παράγονται άπιαστες εικόνες και ψευδαισθήσεις που αποτελούν το κέντρο των αισθητικών πρακτικών. Η αρχιτεκτονική, υποστηρίζει, «είναι μια πλαστική τέχνη, και το πρώτο της επίτευγμα είναι πάντα, ασυνείδητα και αναπόφευκτα, μια ψευδαίσθηση: κάτι αμιγώς φαντασικό ή νοητικό μεταφραζόμενο σε οπτική εντύπωση». Ότι υπάρχει στον πραγματικό χώρο μπορεί να περιγραφεί αρκετά εύκολα, αλλά για να καταλάβουμε την αίσθηση που μας προκαλεί η έκθεση σ' ένα έργο τέχνης πρέπει να εξερευνήσουμε τον πολύ διαφορετικό κόσμο του εικονικού χώρου. Και αυτό, υποστηρίζει, πάντα μας μεταφέρει σ' ένα εθνοτικό [ethnic] πεδίο.¹² Αυτές τις ιδέες μελέτησα στο *Social Justice and the City*.

Από αυτή την παράδοση χωρικοποιημένης σκέψης ο Lefebvre (σχεδόν σίγουρα αντλώντας από τον Cassirer) κατασκευάζει τη δική του τριμερή διαίρεση σε υλικό χώρο (το χώρο της εμπειρίας και της αντίληψης μέσα από τη φυσική επαφή και αίσθηση), την αναπαράσταση του χώρου (ο χώρος όπως συλλαμβάνεται και αναπαρίσταται) και τους χώρους της αναπαράστασης (ο βιωμένος χώρος των αισθήσεων, η φαντασία, τα συναισθήματα και νοήματα που ενσωματώνονται στην καθημερινή ζωή μας).¹³

Αν εστιάζω εδώ στον Lefebvre, δεν είναι γιατί, όπως φαίνεται να υποθέτουν πολλοί θεωρητικοί του πολιτισμού και της λογοτεχνίας, ο Lefebvre μάς παρέχει την πρώτη στιγμή από την οποία ξεκινάει όλη η σκέψη για την παραγωγή του χώρου (αυτή η θέση θα ήταν προφανώς παράλογη), αλλά γιατί δουλεύω ευκολότερα με τις κατηγορίες του Lefebvre παρά του Cassirer. Ο υλικός χώρος είναι για μας τους ανθρώπους απλά ο κόσμος της απτής και διά των αισθήσεων αλληλεπίδρασης με την ύλη, ο χώρος της εμπειρίας. Τα στοιχεία, στιγμές και γεγονότα σε αυτό τον κόσμο αποτελούνται από μια υλικότητα με ορισμένες ποιότητες. Το πώς αναπαριστούμε αυτό τον κόσμο είναι εντελώς διαφορετικό ζήτημα, αλλά και εδώ δεν συλλαμβάνουμε ή αναπαριστούμε το χώρο με αυθαίρετους τρόπους, αλλά αναζητούμε κάποια κατάλληλη –αν όχι επακριβή– αντανάκλαση των υλικών πραγματικοτήτων που μας περιβάλλουν μέσω αφηρημένων αναπαραστάσεων (λέξεις, γραφήματα, χάρτες, διαγράμματα, εικόνες κ.λπ.). Αλλά ο Lefebvre, όπως ο Benjamin, επιμένει πως δεν ζούμε σαν υλικά άτομα που επιπλέουν σ' έναν υλιστικό κόσμο – έχουμε επίσης φαντασία, φόβους, συναισθήματα, ψυχολογία, φαντασιώσεις και όνειρα.¹⁴ Αυτοί οι χώροι της αναπαράστασης είναι μέρος του τρόπου που ζούμε στον κόσμο. Μπορεί επίσης να προσπαθούμε να αναπαραστήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτός ο χώρος είναι συναισθηματικά και αισθητικά αλλά και υλιστικά βιωμένος μέσω ποιητικών εικόνων, φωτογραφικών συνθέσεων, καλλιτεχνικών ανακατασκευών. Η παράξενη χωροχρονικότητα ενός ονείρου, μιας φαντασίωσης, μιας κρυμμένης λαχτάρας, μιας χαμένης μνήμης, ή ακόμη μια παράξενη συγκίνηση ή κάψα ή φόβος όπως περπατάμε στο δρόμο μπορούν να αναπαρασταθούν μέσα από έργα τέ-

12. Langer, S. (1953), *Feeling and Form: A Theory of Art*, New York: Prentice Hall· βλ. επίσης Harvey (1973), ό.π., σ. 31.

13. Lefebvre, H. (1991), *The Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.

14. Benjamin, W. (1999), *The Arcades Project*, Cambridge, Mass: Belknap Press.

χνης που τελικά πάντα έχουν μια άχαρη/επιφανειακή [mundane] παρουσία στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Ο Leibniz επίσης θεωρούσε πολύ ενδιαφέρον το όλο ερώτημα των εναλλακτικών χωροχρονικών κόσμων και ονείρων.

Μοιάζει δελεαστικό, όπως εξετάσαμε την πρώτη τριμερή διαίρεση χωρικών όρων, να αντιμετωπίσουμε και τις τρεις κατηγορίες του Lefebvre ως ιεραρχικά διατεταγμένες, αλλά και εδώ είναι καταλλήλότερο να κρατηθούν αυτές σε διαλεκτική ένταση. Η φυσική και υλική εμπειρία της χωρικής και χρονικής διάταξης διαμεσολαβείται σε κάποιο βαθμό από τον τρόπο αναπαράστασης του χώρου και του χρόνου. Ο ωκεανογράφος/φυσικός που κολυμπάει στα κύματα μπορεί να τις βιώσει διαφορετικά από τον ποιητή έρωτα του Walt Whitman ή τον πιανίστα που παίζει Debussy. Το να διαβάσουμε ένα βιβλίο για την Παταγονία πιθανά θα επηρεάσει το πώς θα βιώσουμε αυτό το μέρος όταν πάμε, παρότι αισθανόμαστε σημαντική αντιληπτική δυσαρμονία μεταξύ των προσδοκιών που δημιουργεί ο γραπτός λόγος και το πώς πραγματικά είναι ένας τόπος όταν πατάς τα πόδια σου. Οι χώροι και οι χρόνοι της αναπαράστασης που μας περιέχουν και μας περιτριγυρίζουν στις καθημερινές ζωές μας επηρεάζουν τόσο τις άμεσες εμπειρίες μας όσο και τον τρόπο που ερμηνεύουμε και κατανοούμε τις αναπαραστάσεις. Ίσως και να μην προσέξουμε τις υλικές ποιότητες των χωρικών ταξινομήσεων που ενσωματώνονται στην καθημερινή ζωή καθώς προσκολλώμαστε σε ανεξέταστες ρουτίνες. Και όμως, μέσω αυτών των καθημερινών υλικών συνθηκών, αφομοιώνουμε ένα κάποιο νόημα για τη λειτουργία των χωρικών αναπαραστάσεων και κατασκευάζουμε ορισμένους χώρους αναπαράστασης για τους εαυτούς μας (π.χ. την ενστικτώδη αίσθηση ασφάλειας σε μια οικεία γειτονιά ή του να είσαι στο σπίτι). Προσέχουμε μόνο όταν κάτι μας φανεί ριζικά εκτός τόπου. Υποστηρίζω ότι έχει σημασία η διαλεκτική ένταση μεταξύ των κατηγοριών, ακόμη και αν είναι χρήσιμο για λόγους κατανόησης να ακινητοποιούμε/απομονώνουμε κάθε στοιχείο σαν να ήταν μια διακριτή στιγμή στην εμπειρία του χώρου και χρόνου.

Αυτός ο τρόπος σκέψης για το χώρο με βοηθάει να ερμηνεύσω έργα τέχνης και αρχιτεκτονικής. Μια εικόνα όπως η *Κραυγή* του Munch είναι ένα υλικό αντικείμενο, αλλά λειτουργεί και από τη σκοπιά του ψυχικού κόσμου (το χώρο της αναπαράστασης ή βιωμένο χώρο του Lefebvre) και προσπαθεί μέσω ενός ιδιόμορφου συνόλου αναπαραστατικών κωδίκων (την αναπαράσταση του χώρου ή χώρου της σύλληψης) να πάρει υλική μορφή (τον ανοιχτό στην υπαρκτή φυσική εμπειρία υλικό χώρο της εικόνας) που να μας λέει κάτι για τις ποιότητες που βίωσε ο Munch στο χώρο αυτόν. Μοιάζει να είδε κάποιο φορτικό εφιάλτη, από αυτούς που μας κάνουν να ξυπνάμε ουρλιάζοντας. Και κατάφερε να αποδώσει κάτι από αυτή την αίσθηση μέσω του υλικού αντικειμένου, του πίνακα. Πολλοί σύγχρονοι καλλιτέχνες, χρησιμοποιώντας πολυμέσα και κινητικές τεχνικές, δημιουργούν πειραματικούς χώρους στους οποίους συνδυάζονται πολλοί τρόποι εμπειρίας του χωροχρόνου. Για παράδειγμα, να πώς περιγράφεται η συνεισφορά της Judith Barry στον κατάλογο της Τρίτης Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης του Βερολίνου:

Στα πειραματικά της έργα, η βίντεο καλλιτέχνις Judith Barry εξερευνά τη χρήση, κατασκευή και πολύπλοκη αλληλεπίδραση ιδιωτικών και δημόσιων χώρων, μέσων μαζικής επικοινωνίας, κοινωνίας και κοινωνικών φύλων. Τα θέματα των εγκαταστάσεων και των θεωρητικών γραπτών της αυτοτοποθετούνται σ' ένα πεδίο παρατήρησης που καταπιάνεται με την ιστορική μνήμη, τη μαζική επικοινωνία

νία και την αντίληψη. Στην περιοχή που ορίζεται από τη φαντασία του θεατή και την αρχιτεκτονική που παράγεται μέσω των μέσων μαζικής επικοινωνίας, δημιουργεί φαντασιακούς χώρους, αλλοτριωμένες απεικονίσεις μιας βέβηλης πραγματικότητας [...]. Στο έργο *Voice Off* [...] ο θεατής διεισδύει στο κλειστοφοβικό μάγκωμα του εκθεσιακού χώρου, πηγαίνει βαθύτερα στο έργο και, αναγκασζόμενος να κινηθεί διαμέσου της εγκατάστασης, βιώνει όχι μόνο κινηματογραφικές αλλά και κιναισθητικές εντυπώσεις. Ο διαιρεμένος χώρος προβολών δίνει τη δυνατότητα επαφής με διαφορετικές φωνές. Η χρήση και το άκουσμα φωνών σαν οδηγός και η σφοδρότητα της ψυχικής έντασης –ειδικά στην ανδρική πλευρά της προβολής– αποδίδει την εγγενή δύναμη αυτού του ακαθόριστου και εφήμερου αντικειμένου. Οι φωνές υποδεικνύουν στους θεατές πώς κάποιος μπορεί να αλλάξει μέσα από αυτές, πώς κάποιος προσπαθεί να τις θέσει υπό έλεγχο, καθώς και την απώλεια που νιώθει κανείς όταν παύουν να ακούγονται.

Η Barry, συμπεραίνει το κείμενο του καταλόγου, «στήνει αισθητικούς χώρους μετάβασης που αφήνουν ανεπύλητη την αμφισημία ανάμεσα στην αποπλάνηση και το στοχασμό».¹⁵

Αλλά για να καταπιαστούμε ολοκληρωμένα με αυτή την περιγραφή της δουλειάς της Barry, πρέπει να πάμε τις έννοιες του χώρου και του χωροχρόνου σ' ένα βαθύτερο επίπεδο πολυπλοκότητας. Σ' αυτή την περιγραφή πολλά δεν εμπίπτουν στις λεφεβριανές κατηγορίες, αλλά αναφέρονται στην προηγούμενη διάκριση μεταξύ απόλυτου χώρου και χρόνου (η μαγκωμένη φυσική δομή του εκθέματος), σχετικού χωροχρόνου (η διαδοχική κίνηση του επισκέπτη στο χώρο) και σχεσιακού χωροχρόνου (οι μνήμες, οι φωνές, η ψυχική ένταση, η ακαθοριστία και το εφήμερο και η κλειστοφοβία). Ωστόσο δεν μπορούμε να εγκαταλείψουμε ούτε τις λεφεβριανές κατηγορίες. Οι κατασκευασμένοι χώροι έχουν υλικές, αντιληπτικές και βιωμένες διαστάσεις.

Προτείνω, συνεπώς, ένα αναπόδεικτο θεωρητικό άλμα με το οποίο τοποθετούμε την τριπλή διαίρεση του απόλυτου, σχετικού και σχεσιακού χωροχρόνου αντίκρου στην τριμερή διαίρεση εμπειρικού, διανοητικού και βιωμένου χώρου που αναγνωρίζει ο Lefebvre. Το αποτέλεσμα είναι ένας πίνακας 3x3 στον οποίο τα σημεία τομής (κάτι σαν «κελιά») δηλώνουν διαφορετικούς τρόπους κατανόησης του χώρου και του χωροχρόνου. Αποδέχομαι την κριτική που υποστηρίζει ότι εδώ περιορίζω τις δυνατότητες, καθώς ένας τρόπος αναπαράστασης με πίνακα αυτοορίζεται σ' έναν απόλυτο χώρο. Αυτό είναι μια απολύτως έγκυρη ένσταση. Και στο βαθμό που εδώ καταπιάνομαι με μια αναπαραστατική πρακτική (διάνοηση) δεν μπορώ να μεταχειριστώ δεόντως ούτε τα εμπειρικά ούτε τα βιωμένα πεδία της χωρικότητας. Συνεπώς, εξ ορισμού ο πίνακας που φτιάχνω και ο τρόπος που τον χρησιμοποιώ έχει περιορισμένη αποκαλυπτική ισχύ. Αλλά με αυτές τις παραδοχές θεωρώ χρήσιμο να μελετήσω τους συνδυασμούς που προκύπτουν σε διαφορετικές τομές του πίνακα. Το πλεονέκτημα της αναπαράστασης στον απόλυτο χώρο είναι ότι μας επιτρέπει να εξατομικεύσουμε φαινόμενα με μεγάλη σαφήνεια. Και με λίγη φαντασία είναι δυνατό να σκεφτούμε διαλεκτικά διαμέσου των στοιχείων του πίνακα, έτσι ώστε κάθε στιγμή να νοείται ως εσωτερική σχέση όλων των άλλων. Στον Πίν. 1 απεικονίζω αυτό που σκέφτομαι (με μια κάπως συμπυκνωμένη, αυθαίρετη και σχηματική μορφή). Οι εγγραφές στον πίνακα είναι απλά δηλωτικές και όχι καθοριστικές, και οι αναγνώστες μπορούν να κατασκευάσουν τις δικές τους εγγραφές απλά για να πάρουν μια εικόνα τού τι εννοώ.

15. Third Berlin Biennial for Contemporary Art, *Catalogue: Judith Barry, Voice Off*, Berlin: Biennale, 2004, σ. 48-49.

Πίνακας 1.

	Υλικός χώρος (χώρος της εμπειρίας)	Αναπαραστάσεις του χώρου (χώρος της διανοητικής σύλληψης)	Χώροι της αναπαράστασης (βιωμένος χώρος)
Απόλυτος χώρος	Απόλυτη γεωγραφική θέση, τοίχοι, γέφυρες, πόρτες, σκάλες, πατώματα, ταβάνια, δρόμοι, κτήρια, πόλεις, βουνά, ήπειροι, υδάτινοι όγκοι, τοπόσημα, υλικά σύνορα και φραγμοί, περιφραγμένες κοινότητες...	Τοπογραφικοί και διοι- κητικοί χάρτες, ευκλεί- δεια γεωμετρία, περι- γραφική τοπίου, μεταφο- ρική χρήση εννοιών ε- γκλεισμού, ανοιχτού χώρου, τοποθεσιών, χωροθέτησης και τοπο- θέτησης [positionality] – (σχετικά εύκολη δυνατότητα διοίκησης και ελέγχου) – Νεύτω- νας και Καρτέσιος	Αισθήματα ευχαρίστη- σης «γύρω από την εστία», αίσθηση ασφάλει- ας ή δυσφορίας από τον περιλλειστο χώρο, αίσθηση εξουσίας από την ιδιοκτησία, έλεγχο και κυριαρχία στο χώρο, φόβος για τους άλλους «έξω από τα όρια/το φράχτη», «τους κοινωνικά μη αποδεκτούς»
Σχετικός χώρος (χρόνος)	Σχετική γεωγραφική θέση, κυκλοφορία και ροές ενέργειας, νερού, αέρα, εμπορευμάτων, ανθρώπων, πληροφορίας, χρήματος, κεφαλαίου, επιταχύνσεις και ελάττωση των τριβών απόστασης...	Θεματικοί και τοπολο- γικοί χάρτες (π.χ. του δικτύου μετρό του Λον- δίνου), μη ευκλείδειες γεωμετρίες και τοπολο- γία, προοπτικά σχέδια, μεταφορική χρήση εννοιών εντοπισμένης γνώσης [situated know- ledge], κίνησης, κινητι- κότητας, εκτοπισμού, επιτάχυνσης, χωροχρο- νικής συμπίεσης και αποστασιοποίησης – (δύσκολη η διοίκηση και ο έλεγχος απαιτούν ανεπτυγμένες τεχνικές) – Einstein και Riemann	Αγωνία μην αργήσεις στο μάθημα, έξαψη για το άγνωστο, εκνευρισμός όταν πέφτεις σεμποτιλιάρι- σμα, εντάσεις ή ευχαρίστηση από τη χωροχρονική συμπίεση, από την ταχύτητα, από την κίνηση
Σχεσιακός χώρος (χρόνος)	Ροές και πεδία ηλεκτρομαγνητική ενέργειας, κοινωνικές σχέσεις, επιφάνειες προς ενοικίαση ή πεδία με οικονομικό δυναμικό, συγκεντρώ- σεις ρύπανσης, ενερ- γειακό δυναμικό, ήχοι, οσμές και αρώματα που μεταφέρονται στο αεράκι	Σουρεαλισμός, υπαρξί- σμός, ψυχογεωγραφίες, κυβερνοχώρος, μετα- φορική χρήση εννοιών εσωτερίκευσης δυνάμε- ων και εξουσιών – (εξαιρετικά δύσκολη η διοίκηση και ο έλεγχος – θεωρία του χάους, διαλεκτική, εσωτερικές σχέσεις, κβαντικά μαθηματικά) – Leibniz, Whitehead, Deleuze, Benjamin	Οράματα, φαντασιώ- σεις, επιθυμίες, απο- γοητεύσεις, μνήμες, όνειρα, παραισθήσεις, ψυχικές καταστάσεις (π.χ. αγοραφοβία, μυγγος, κλειστοφοβία)

Πίνακας 2.

	Υλικός χώρος (χώρος της εμπειρίας)	Αναπαραστάσεις του χώρου (χώρος της διανοητικής σύλληψης)	Χώροι της αναπαράστασης (βιωμένος χώρος)
Απόλυτος χώρος	Χρήσιμα εμπορεύματα, συγκεκριμένες/ υλοποιημένες εργασιακές διαδικασίες, χαρτονομίσματα (τοπικό χρήμα;), ιδιωτική ιδιοκτησία / κρατικά σύνορα, σταθερό κεφάλαιο, εργοστάσια, κτήρια, χώροι κατανάλωσης, πικετοφορίες, κατελυημένοι χώροι (καθιστικές διαμαρτυρίες), έφοδος στη Βασιλίη ή στα Χειμερινά Ανάκτορα...	Αξίες χρήσης και συγκεκριμένη/υλοποιημένη εργασία Εκμετάλλευση στην εργασιακή διαδικασία (Marx) σε αντιδιαστολή με την εργασία ως δημιουργικό παιχνίδι (Fourier), χάρτες ιδιωτικής ιδιοκτησίας και ταξικών αποκλεισμών, μωσαϊκά άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης	Αποξένωση σε αντιδιαστολή με τη δημιουργική απόλαυση, ατομωμένος ατομικισμός σε αντιδιαστολή με την κοινωνική αλληλεγγύη, πρόσδεση σε τόπους, κοινωνική τάξη, ταυτότητα κ.λπ., σχετική στέριση, αδικία, έλλειψη αξιοπρέπειας, θυμός σε αντιδιαστολή με την ικανοποίηση
Σχετικός χώρος (χρόνος)	Αγοραία συναλλαγή, εμπόριο, κυκλοφορία και ροές εμπορευμάτων, ενέργειας, εργατικής δύναμης, χρημάτων, πιστώσεων ή κεφαλαίου, μετακινήσεις και μεταναστεύσεις, απαξίωση και υποβάθμιση, εξωτερικές ροές πληροφόρησης και πρόκλησης	Ανταλλακτικές αξίες (αξία σε κίνηση) Διαδικασίες συσσώρευσης, εμπορευματικές αλυσίδες, μοντέλα μετανάστευσης και διαποράς, μοντέλα εισροών-εκροών, θεωρίες χωροχρονικών σταθερών, «εκμηδένιση του χώρου μέσω του χρόνου», κυκλοφορία κεφαλαίου μέσω του χτισμένου περιβάλλοντος, διαμόρφωση της παγκόσμιας αγοράς, δίκτυα, γεωπολιτικές σχέσεις και επαναστατικές στρατηγικές	Φετίχ του χρήματος και του εμπορεύματος (αέναα ανεκπλήρωτες επιθυμίες), ανησυχία/ευχαρίστηση από τη χωροχρονική συμπίεση, αστάθεια, ανασφάλεια, ένταση της δράσης και κίνησης σε αντιδιαστολή με τη γαλήνη, «ό,τι είναι στέρεο λειώνει στον αέρα...»
Σχεσιακός χώρος (χρόνος)	Αφηρημένη εργασιακή διαδικασία, πλασματικό κεφάλαιο, κινήματα αντίστασης, αιφνίδιες διαδηλώσεις και εκφραστικές εφορμήσεις πολιτικών κινήματων (αντιπολεμικό κίνημα, 1968, Seattle) «το επαναστατικό πνεύμα ξεσηκώνει...»	Χρηματικές αξίες Αξία ως κοινωνικά απαραίτητος χρόνος εργασίας, ως αποκρυσταλλωμένη ανθρώπινη εργασία που σχετίζεται με την παγκόσμια αγορά, νόμοι της αξίας σε κίνηση και η κοινωνική δύναμη του χρήματος (παγκοσμιοποίηση), επαναστατικές ελπίδες και φόβοι, στρατηγικές αλλαγής	Αξίες Καπιταλιστική ηγεμονία («δεν υπάρχει εναλλακτική λύση»), προλεταριακή συνείδηση, διεθνής αλληλεγγύη, οικουμενικά δικαιώματα, ουτοπικά όνειρα, πλήθος, ταύτιση με άλλους, «ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός»

Θεωρώ χρήσιμο να διαβάσω κατά μήκος ή κάθετα τις κατηγορίες του πίνακα και να φαντάζομαι πολύπλοκα σενάρια συνδυασμών. Φανταστείτε, για παράδειγμα, τον απόλυτο χώρο μιας εύπορης περιφραγμένης κοινότητας στην ακτή του New Jersey. Κάποιοι από τους κατοίκους κινούνται στο σχετικό χώρο σε καθημερινή βάση, μπαινοβγαίνοντας στη χρηματιστηριακή περιοχή του Manhattan, όπου ενεργοποιούν κινήσεις πιστώσεων και επενδύσεων που επηρεάζουν τη ζωή των κοινωνιών σε όλο τον κόσμο, κερδίζοντας έτσι τεράστια χρηματική δύναμη που τους επιτρέπει να φέρουν πίσω στον απόλυτο χώρο της περιφραγμένης κοινότητάς τους όλη την ενέργεια, τα εξωτικά φαγητά και τα θαυμάσια καταναλωτικά αγαθά που τους χρειάζονται για την εξασφάλιση του προνομιακού τρόπου ζωής τους. Ωστόσο οι ίδιοι αυτοί κάτοικοι νιώθουν κάπως απειλούμενοι, γιατί νιώθουν πως υπάρχει ένα ενστικτώδες, ακαθόριστο και μη εντοπίσιμο μίσος για κάθε τι το αμερικανικό που αυξάνεται στον κόσμο, και αυτό το λένε «τρομοκρατία». Υποστηρίζουν μια κυβέρνηση που υποσχεται να τους προστατεύσει από αυτή τη συγκεχυμένη απειλή. Αλλά γίνονται όλο και περισσότερο παρανοϊκοί με την εχθρότητα που νιώθουν στον κόσμο γύρω τους και ζητούν όλο και περισσότερο να ενισχύσουν τον απόλυτό τους χώρο για να προστατευτούν, χτίζοντας όλο και ψηλότερους τοίχους και πληρώνοντας οπλισμένους φρουρούς για να φυλάνε τα όρια της περιφραγμένης κοινότητάς τους. Εν τω μεταξύ η υπερβολική κατανάλωση ενέργειας για να κινήσουν τα αλεξίσφαιρα τζιπ τους που τους κατεβάζουν καθημερινά στην πόλη αποτελειώνει την παγκόσμια κλιματική αλλαγή. Τα χαρακτηριστικά των κινήσεων στην ατμόσφαιρα αλλάζουν δραματικά. Τότε, όπως υποστηρίζει, με συναρπαστικό αλλά μάλλον ανακριβή τρόπο, η εκλαϊκευμένη περιγραφή της θεωρίας του χάους, μια πεταλούδα χτυπά τα φτερά της στο Hong Kong και ένας καταστρεπτικός τυφώνας χτυπά την ακτή του New Jersey και αφανίζει την περιφραγμένη κοινότητα. Πολλοί κάτοικοι πεθαίνουν γιατί φοβούνται τόσο πολύ το έξω που αγνοούν τις προειδοποιήσεις για εκκένωση. Αν επρόκειτο για χολιγουντιανή παραγωγή, ένας μοναχικός επιστήμονας θα αναγνώριζε τον κίνδυνο και θα έσωζε τη γυναίκα που λατρεύει και που τον αγνοούσε μέχρι τότε, αλλά που τώρα τον ερωτεύεται με ευγνωμοσύνη...

Λέγοντας μια απλή ιστορία τέτοιου είδους, αποδεικνύεται αδύνατο να περιοριστούμε σε ένα μόνο τρόπο χωρικής και χωροχρονικής σκέψης. Οι δράσεις στον απόλυτο χώρο αποκτούν νόημα μόνο με σχεσιακούς όρους. Συνεπώς, ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η κατάσταση στην οποία οι περιπτώσεις του πίνακα είναι σε πιο ρητή διαλεκτική ένταση. Επιτρέψτε μου να εξηγήσω.

Ποιες χωρικές και χωροχρονικές αρχές θα πρέπει να εφαρμοστούν στον επανασχεδιασμό του χώρου που είναι γνωστός ως «Σημείο Μηδέν» στο Μανχάταν; Είναι ένας απόλυτος χώρος που μπορεί να ανακατασκευαστεί υλικά, και για το σκοπό αυτόν πρέπει να γίνουν μετρήσεις μηχανικών (βασισμένες στη μηχανική του Νεύτωνα) και αρχιτεκτονικά σχέδια. Γίνεται πολλή συζήτηση για να διατηρηθούν κάποιοι τοίχοι και οι δυνατότητες συνάθροισης κοινού στο χώρο. Επίσης αποκτούν σημασία οι αισθητικές κρίσεις (ο Kant θα ενέκρινε) για το πώς ο χώρος, αφού γίνει κάποιου είδους υλική κατασκευή, θα μπορούσε να γίνει αντιληπτός, να κατανοηθεί και να βιωθεί. Το πρόβλημα είναι να υπάρξει μια διαρρύθμιση του φυσικού χώρου ώστε να παράγει κάποια συγκίνηση αλλά και να ανταποκρίνεται σε δεδομένες (εμπορικές και επίσης συναισθηματικές και αισθητικές) προσδοκίες για το πώς θα μπορούσε να βιωθεί ο χώρος. Αφού κατασκευαστεί, η εμπειρία του χώρου μπορεί να διαμεσολαβη-

θεί από αναπαραστατικές μορφές (όπως οι οδηγοί και οι χάρτες) που μας βοηθούν να ερμηνεύσουμε τα επιδιωκόμενα νοήματα του ανακατασκευασμένου χώρου. Αλλά η διαλεκτική κίνηση αποκλειστικά στη διάσταση του απόλυτου χώρου μάς ανταμείβει λιγότερο από την οπτική που έχουμε όταν προσφεύγουμε σε άλλα χωροχρονικά πλαίσια. Οι καπιταλιστές εργολάβοι γνωρίζουν καλά τη σχετική θέση του χώρου και αξιολογούν τις προοπτικές του για εμπορική ανάπτυξη σύμφωνα με τη λογική των σχέσεων ανταλλαγής. Η κεντρικότητα και εγγύτητά του στις λειτουργίες ελέγχου και διεύθυνσης της Wall Street είναι σημαντικά γνωρίσματα, και αν στη διαδικασία της ανακατασκευής του μπορούσε να βελτιωθεί και η κοινωνικωσιακή πρόσβαση, τόσο το καλύτερο, καθώς θα ανέβαιναν οι αξίες γης και ακινήτων. Για τους εργολάβους ο χώρος δεν υπάρχει απλά στο σχετικό χωροχρόνο: η ανακατασκευή του χώρου προσφέρει την προοπτική του μετασχηματισμού του σχετικού χωροχρόνου ώστε να ενισχυθεί η εμπορική αξία των απόλυτων χώρων (για παράδειγμα, βελτιώνοντας την πρόσβαση στα αεροδρόμια). Ο χρονικός ορίζοντας μπορεί να κυριαρχείται από σκοπιμότητες για το χρόνο απόσβεσης και τα επιτόκια που ισχύουν για επενδύσεις σταθερού κεφαλαίου στο χτισμένο περιβάλλον.

Αλλά θα υπάρξουν σχεδόν σίγουρα μεγάλες αντιρρήσεις, οδηγούμενες από τους συγγενείς όσων σκοτώθηκαν στο χώρο αυτόν, στην προσέγγιση του θέματος και την κατασκευή μόνο στη βάση παρόμοιων απόλυτων ή σχετικών χωροχρονικών όρων. Ό,τι και να χτιστεί στο χώρο αυτό πρέπει να λέει κάτι για την ιστορία και τη μνήμη. Θα υπάρξουν μάλλον και πιέσεις να λέει κάτι για τις έννοιες της κοινότητας και του έθνους και επίσης για μελλοντικές δυνατότητες (ακόμη και την προοπτική μιας αιώνιας αλήθειας). Και ο χώρος δεν θα μπορούσε να αγνοήσει το ζήτημα της σχεσιακής χωρικής συνδεσιμότητας με τον υπόλοιπο κόσμο. Ακόμη και οι καπιταλιστές εργολάβοι δεν θα αποστρέφονταν το να συνδυάσουν τα ταπεινά εμπορικά ενδιαφέροντά τους με εμπνευσμένες συμβολικές δηλώσεις (με έμφαση στη δύναμη και το άτρωτο του πολιτικο-οικονομικού συστήματος του παγκόσμιου καπιταλισμού που δέχτηκε σοβαρό πλήγμα την 11η Σεπτεμβρίου), ανεγείροντας, ας πούμε, ένα πυργοειδές φαλλικό σύμβολο που εκπέμπει περιφρόνηση. Και αυτοί επιζητούν εκφραστική εξουσία στο σχεσιακό χωροχρόνο. Αλλά υπάρχουν πάμπολλοι τρόποι σχεσιακοτήτων προς εξερεύνηση. Τι θα γνωρίζουμε γι' αυτούς που μας επιτέθηκαν και πόσο μακριά να συνδεθούμε; Ο χώρος υπάρχει και θα έχει μια σχεσιακή παρουσία στον κόσμο ό,τι κι αν χτιστεί εκεί, και είναι σημαντικό να στοχαστούμε πώς λειτουργεί αυτή η παρουσία: θα βιωθεί ως σύμβολο της υπεροψίας των ΗΠΑ ή ως σημείο παγκόσμιας συμπόνιας και κατανόησης; Για να κατατασσούμε με τέτοια ζητήματα απαιτείται να ενστερνιστούμε μια σχεσιακή σύλληψη του χωροχρόνου.

Αν, όπως πιστεύει ο Benjamin, η ιστορία (μια σχετική χρονική έννοια) δεν είναι το ίδιο με τη μνήμη (μια σχεσιακή χρονική έννοια), τότε έχουμε την επιλογή να ιστορικοποιήσουμε τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου ή να επιδιώξουμε να τα μνημονοποιήσουμε. Αν ο χώρος απλά ιστορικοποιηθεί στο σχετικό χώρο (με κάποιο είδος μνημειακότητας), τότε στο χώρο επιβάλλεται μια κλειστή / δεδομένη αφήγηση. Το αποτέλεσμα θα είναι ο εκ των προτέρων αποκλεισμός μελλοντικών δυνατοτήτων και ερμηνειών. Κάτι τέτοιο θα περιορίζει τη γενεσιουργό δύναμη οικοδόμησης ενός διαφορετικού μέλλοντος. Από την άλλη, η μνήμη, σύμφωνα με τον Benjamin, είναι μια δυνητικότητα που μπορεί κάποιες φορές να ξεπετάγεται ανεξέλεγκτα σε καιρούς κρίσεων για να απο-

16. Benjamin, W. (1968), *Illuminations*, New York: Schocken.

17. Βλ. το βιβλίο του D. Harvey *Spaces of Hope*, που εκδόθηκε το 2000. (Σ.τ.Μ.)

18. Βλ. Harvey, D. (2003), *Paris: Capital of Modernity*, New York: Routledge, κεφ. 1.

19. Βλ. τα σχετικά βιβλία του Harvey *Consciousness and the Urban Experience*, Oxford: B. Blackwell, 1985, και *Paris, Capital of Modernity*, London: Routledge, 2003. (Σ.τ.Μ.)

καλύπτει νέες δυνατότητες.¹⁶ Τότε ο τρόπος που ο χώρος μπορεί να βιωθεί από όσους τον συναντούν γίνεται απρόβλεπτος και αβέβαιος. Η συλλογική μνήμη, μια διάχυτη αλλά ωστόσο χρήσιμη έννοια που διαποτίζει το αστικό σκηνικό, μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στην εμφύχωση των πολιτικών και κοινωνικών κινημάτων. Το Σημείο Μηδέν δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από ένας χώρος συλλογικής μνήμης, και το πρόβλημα των σχεδιαστών είναι να μεταφράσουν αυτή τη διάχυτη ευαισθησία σε απόλυτο χώρο με τούβλα, λάσπη, ατσάλι και γυαλί. Και αν, όπως είπε ο Balzac, «ελπίδα είναι μια μνήμη που επιθυμεί», τότε η δημιουργία ενός «χώρου ελπίδας»¹⁷ στο σημείο αυτό απαιτεί η μνήμη να εσωτερικευτεί εκεί την ίδια στιγμή που αφήνονται δρόμοι ανοιχτοί για την έκφραση της επιθυμίας.¹⁸

Η καθαυτό εκφραστική σχεσιακότητα του Σημείου Μηδέν θέτει συναρπαστικά ερωτήματα. Οι δυνάμεις που συνέκλιναν στο χώρο για να δημιουργηθεί η 11η Σεπτεμβρίου ήταν πολύπλοκες. Πώς λοιπόν μπορεί να γίνει ο απολογισμός αυτών των δυνάμεων; Μπορεί κάτι που έχει βιωθεί ως τοπική και προσωπική τραγωδία να συμφιλιωθεί με μια κατανόηση των διεθνών δυνάμεων που τόσο δυνατά συμπυκνώθηκαν σε λίγες στιγμές σ' ένα συγκεκριμένο μέρος; Θα νιώθουμε στο χώρο αυτόν τη διαδεδομένη δυσaréσκεια του υπόλοιπου κόσμου για την αμερικανική ηγεμονία που ασκήθηκε τόσο εγωιστικά στις δεκαετίες του '80 και '90; Θα μαθαίνουμε ότι η κυβέρνηση Reagan έπαιξε κομβικό ρόλο στη δημιουργία και υποστήριξη του καθεστώτος των Ταλιμπάν στο Αφγανιστάν με σκοπό να υπονομευτεί η σοβιετική κατοχή, και πως ο Οσάμα Μπιν Λάντεν έγινε από σύμμαχο αντίπαλο λόγω της υποστήριξης των ΗΠΑ στο διεφθαρμένο καθεστώς της Σαουδικής Αραβίας; Η μονάχα θα μαθαίνουμε για δειλούς, ξένους και σατανικούς «άλλους» εκεί έξω, που μισούν τις ΗΠΑ και προσπάθησαν να τις καταστρέψουν γιατί μόνο αυτές προασπίζονται τις αξίες της ελευθερίας; Η σχεσιακή χωροχρονικότητα του γεγονότος και της τοποθεσίας μπορούν να ανακαλυφθούν μόνο με αρκετά αφοσιωμένο ψάξιμο. Αλλά ο τρόπος της αναπαράστασής της και της υλοποίησής της είναι αβέβαιος. Το αποτέλεσμα σαφώς θα εξαρτάται από τον πολιτικό αγώνα. Και θα πρέπει να δοθούν οι αγριότερες μάχες για το ποιο σχεσιακό χωροχρόνο θα επικαλείται η ανοικοδόμηση. Τέτοιου είδους ζητήματα αντιμετώπισα όταν προσπάθησα να ερμηνεύσω το νόημα της Βασιλικής της Sacré-Coeur στο Παρίσι σε σχέση με την ιστορική μνήμη της Παρισινής Κομμούνας.¹⁹

Αυτό με οδηγεί σε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με τις πολιτικές επιπτώσεις του επιχειρήματος. Η σκέψη περί των διαφόρων τρόπων με τους οποίους χρησιμοποιούνται ο χώρος και ο χωροχρόνος ως λέξεις-κλειδιά βοηθάει στον ορισμό κάποιων δυνητικών συνθηκών για την κριτική σκέψη. Επίσης, ανοίγει δρόμους για την ταυτοποίηση αντικρουόμενων διεκδικήσεων και εναλλακτικών πολιτικών δυνατοτήτων. Μας προσκαλεί να σκεφτούμε τους τρόπους που μορφοποιούμε υλικά το περιβάλλον μας και τους τρόπους που το αναπαριστούμε και ζούμε σ' αυτό. Πιστεύω πως θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μαρξιστική παράδοση δεν εμβάθυνε σε τέτοια ζητήματα, και ότι αυτή η συνολική αποτυχία (αν και φυσικά υπάρχουν αρκετές εξαιρέσεις) είχε συχνά ως αποτέλεσμα την απώλεια δυνατοτήτων για ορισμένα είδη πολιτικής διαρθρωτικών αλλαγών. Αν, για παράδειγμα, η σοσιαλιστική ρεαλιστική τέχνη αποτυγχάνει να συλλάβει τη φαντασία, και αν η μνημειακότητα στα πρώην κομμουνιστικά καθεστώτα ήταν ανέμπνευστη, αν οι σχεδιασμένες κοινότητες και οι κομμουνιστικές πόλεις μοιάζουν συχνά για τον κόσμο τόσο νεκρές, τότε ένας τρόπος

να αντιμετωπίσουμε κριτικά το πρόβλημα θα ήταν να δούμε τους τρόπους σκέψης για το χώρο και το χωροχρόνο και τους αδικαιολόγητα περιοριστικούς ρόλους που ίσως έπαιξαν οι σχεδιαστικές πρακτικές στον υπαρκτό σοσιαλισμό.

Δεν έχει υπάρξει διεξοδική συζήτηση για τέτοια ζητήματα στη μαρξιστική παράδοση, αν και ο ίδιος ο Marx είναι σχεσιακός στοχαστής. Σε επαναστατικές περιόδους όπως αυτή του 1848 ο Marx ανησυχούσε για το εφιαλτικό βάρος του παρελθόντος στο μυαλό των ζωντανών και ευθαρσώς έθετε το ερώτημα πώς η επαναστατική ποίηση του μέλλοντος θα φτιαχνόταν εκεί και τότε.²⁰ Την ίδια στιγμή έκανε έκκληση στον Cabet να μην πάρει τους κομμουνιστές οπαδούς του στο Νέο Κόσμο. Εκεί, ισχυριζόταν ο Marx, οι Ικάριοι απλά θα μεταφύτευαν τις στάσεις και τα πιστεύω που είχαν εσωτερικεύσει από την εμπειρία του παλιού. Έπρεπε, συνιστούσε ο Marx, να μείνουν σαν καλοί κομμουνιστές στην Ευρώπη και να παλέψουν για τον επαναστατικό μετασχηματισμό αυτού του χώρου, ακόμη και αν υπήρχε πάντα ο κίνδυνος μια επανάσταση στην «μικρή μας γωνιά του κόσμου» να πέσει θύμα των παγκόσμιων δυνάμεων που караδοκούσαν γύρω της.²¹

Ο Λένιν, απογοητευμένος από τον ιδεαλιστικό τρόπο παρουσίασης του Marx, επιδίωξε να ενισχύσει ξανά τις απόλυτες και μηχανιστικές θεωρήσεις του χώρου και χρόνου που συνδέονται με τον Νεύτωνα ως τη μόνη δέουσα υλιστική βάση επιστημονικής έρευνας. Το έκανε αυτό ακριβώς την εποχή που ο Einstein αναδείκνυε σχετικές αλλά εξίσου υλιστικές θεωρήσεις για το χωροχρόνο. Η αυστηρή γραμμή του Λένιν αμβλύθηκε σε κάποιο βαθμό από την πιο εύκαμπτη θεώρηση του Lukács για την ιστορία και τη χρονικότητα. Αλλά οι κονστρουκτιβιστικές απόψεις του Lukács για τη σχέση με τη φύση απορρίφθηκαν απερίφραστα από τον ισχυρισμό του Wittfogel περί στενόμυαλου υλισμού που γίνεται περιβαλλοντικός ντετερμινισμός. Από την άλλη, στα έργα του Thompson, του Williams και άλλων βρίσκουμε διαφορετικά επίπεδα αναγνώρισης, ιδιαίτερα της χρονικής διάστασης, αν και ο χώρος και ο τόπος είναι επίσης πανταχού παρόντες. Στη νουβέλα του Williams *People of the Black Mountains* η σχεσιακότητα του χωροχρόνου είναι κεντρική. Ο Williams τη χρησιμοποιεί για να δώσει την αφήγηση και ευθέως δίνει έμφαση στους διαφορετικούς τρόπους γνώσης που συνοδεύουν διαφορετικές συλλήψεις του χωροχρόνου:

Αν επρόκειτο να εξερευνηθούν ουσιαστικά οι ζωές [των ανθρώπων] και οι τόποι, θα ήταν απολύτως αναγκαία μια ισχυρή πρόσδεση [ακριβώς σε αυτές] τις ζωές και τους τόπους. Το «πλαστικό» μοντέλο και τα ισοδύναμά του στα κείμενα και τη θεωρία απέχουν πάντα από την ουσία που (επιδιώκουν να) ανακατασκευάζουν και προσομοιώνουν... Στα βιβλία του και τους χάρτες της βιβλιοθήκης, ή στο σπίτι στην κοιλάδα, έβρισκε μια τετριμμένη ιστορία που μπορούσε να μεταφερθεί παντού στα πλαίσια μιας κοινότητας που βασίζεται στην απόδειξη και την ορθολογική διερεύνηση. Ωστόσο αρκούσε να πάει στο βουνό για να του επιβληθεί μια άλλου είδους σκέψη, πεισματικά ιθαγενική και τοπική, που όμως προσεγγίζει ένα ευρύτερο πεδίο, όπου η επαφή και η ανάσα αντικαθιστούν την καταγραφή και την ανάλυση. Όχι πια ιστορία ως αφήγηση αλλά εξιστορήσεις ως ζωές.²²

Για τον Williams η σχεσιακότητα ζωντανεύει όταν παίρνει τα βουνά και θέτει στο επίκεντρο μια εντελώς διαφορετική ευαισθησία και αίσθηση από αυ-

20. Marx, K. (1963), *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, New York: International Publishers.

21. Αναφέρεται στο Marin, L. (1984), *Utopics: A Spatial Play*, Atlantic Heights, N.J.: Humanities Press.

22. Williams, R. (1989), *People of the Black Mountains: The Beginnings*, London: Chatto & Windus.

τή που κατασκευάζεται από το αρχείο. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Williams μόνο στις νουβέλες του μοιάζει ικανός να φτάσει σ' αυτό το πρόβλημα. Στη μαρξιστική παράδοση, με την εξαίρεση του Lefebvre και των γεωγράφων, απουσιάζει η πλατιά κατανόηση της προβληματικής του χώρου και χρόνου. Πώς μπορούν λοιπόν αυτές οι προοπτικές στο χώρο και το χωροχρόνο να ενσωματωθούν πιο στενά στην ανάγνωση, ερμηνεία και χρήση της μαρξιστικής θεωρίας; Επιτρέψτε μου να παραμερίσω την έγνοια για τις προειδοποιήσεις και τους υπαινιγμούς ώστε να παρουσιάσω μια επιχειρηματολογία με τους καθαρότερους δυνατούς όρους.

Στο πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* ο Marx εισάγει τρεις έννοιες-κλειδιά, την αξία χρήσης, την ανταλλακτική αξία και την αξία. Κάθε τι που αφορά στην αξία χρήσης ανάγεται στη σφαίρα του απόλυτου χώρου και χρόνου. Εργάτες, μηχανές, εμπορεύματα, εργοστάσια, δρόμοι, σπίτια και πραγματικές εργασιακές διαδικασίες, δαπάνες ενέργειας και τα συναφή, μπορούν να εξατομικευθούν, να περιγραφούν και να κατανοηθούν μέσα στο νευτώνειο πλαίσιο του απόλυτου χώρου και χρόνου. Κάθε τι που αφορά την ανταλλακτική αξία εντοπίζεται στο σχετικό χωροχρόνο γιατί η ανταλλαγή συνεπάγεται κινήσεις εμπορευμάτων, χρήματος, κεφαλαίου, εργατικής δύναμης και ανθρώπων στο χρόνο και το χώρο. Είναι η κυκλοφορία, η αέναη κίνηση, που έχει σημασία. Συνεπώς, όπως παρατηρεί ο Marx, η ανταλλαγή σπάει όλους τους φραγμούς χώρου και χρόνου.²³ Διαρκώς ανασχηματίζει τις συντεταγμένες μέσα στις οποίες ζούμε καθημερινά. Με την έλευση του χρήματος, αυτό το «σπάσιμο» ορίζει ένα ακόμη μεγαλύτερο και πιο ρευστό σύμπαν ανταλλακτικών σχέσεων διαμέσου του σχετικού χωροχρόνου της παγκόσμιας αγοράς (νοούμενης όχι ως ενός πράγματος αλλά ως μιας διαρκούς κίνησης και αλληλεπίδρασης). Η κυκλοφορία και η συσσώρευση του κεφαλαίου λαμβάνει χώρα στο σχετικό χωροχρόνο. Ωστόσο η αξία είναι μια σχεσιακή έννοια και συνεπώς αναφέρεται στο σχεσιακό χωροχρόνο. Η αξία, υποστηρίζει (κάπως απρόσμενα) ο Marx, είναι άυλη αλλά αντικειμενική. «Μήτε ένα άτομο ύλης δεν εισέρχεται στην αντικειμενικότητα των εμπορευματικών αξιών». Κατά συνέπεια, η αξία δεν «μοστράει με μια ταμπέλα που περιγράφει τι είναι», αλλά κρύβει τη σχεσιακότητά της στο φетиχισμό των εμπορευμάτων.²⁴ Ο μόνος τρόπος να την προσεγγίσουμε είναι μέσω εκείνου του παράξενου κόσμου όπου οι υλικές σχέσεις εδραιώνονται ανάμεσα στους ανθρώπους (σχετιζόμαστε μεταξύ μας μέσω του τι παράγουμε και τι εμπορευόμαστε) και όπου οι κοινωνικές σχέσεις χτίζονται μεταξύ πραγμάτων (ορίζονται τιμές για ό,τι παράγουμε και ό,τι εμπορευόμαστε). Εν ολίγοις, η αξία είναι μια κοινωνική σχέση και, ως τέτοια, είναι αδύνατο να τη μετρήσουμε παρά μόνο μέσω των αποτελεσμάτων της (αν προσπαθήσετε να μετρήσετε οποιαδήποτε κοινωνική σχέση θα αποτύχετε σίγουρα). Η αξία εσωτερικεύει όλη την ιστορική γεωγραφία αναρίθμητων εργασιακών διαδικασιών που στήνονται υπό συνθήκες και σε σχέση με την κεφαλαιακή συσσώρευση στο χωροχρόνο της παγκόσμιας αγοράς. Πολλοί εκπλήσσονται όταν ανακαλύπτουν πως η πιο θεμελιώδης έννοια στον Marx είναι «άυλη αλλά αντικειμενική», καθώς συχνά παρουσιάζεται ως υλιστής για τον οποίο κάθε τι άλλο θα συνιστούσε ανάθεμα. Παρεμπιπτόντως, σημειώνω πως αυτός ο σχεσιακός ορισμός της αξίας καθιστά αμφισβητήσιμες ή και εκτός τόπου όλες εκείνες τις προσπάθειες να διατυπωθεί ένας άμεσος και ουσιοκρατικός τρόπος μέτρησής της. Οι κοινωνικές σχέσεις μπορούν μόνο να μετρηθούν μέσω των αποτελεσμάτων τους.

23. Marx, K. (1976), *Capital*, τόμ. Α', New York: Viking Press, σ. 209.

24. Στο ίδιο, σ. 138, 167.

Αν η εκτίμηση των μαρξιστικών κατηγοριών που έκανα είναι σωστή, τότε φαίνεται πως δεν μπορεί να αποδοθεί καμία προτεραιότητα σε κάποιο από τα χωροχρονικά πλαίσια. Τα τρία χωροχρονικά πλαίσια πρέπει να μείνουν σε διαλεκτική ένταση, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που η αξία χρήσης, η αξία ανταλλαγής και η αξία είναι συνυφασμένες στη μαρξιστική θεωρία. Για παράδειγμα, δεν θα υπήρχε καμία αξία στο σχεσιακό χωροχρόνο χωρίς την υλοποιημένη/συγκεκριμένη εργασία που δομείται σε αναρίθμητα μέρη σε απόλυτους χώρους και χρόνους. Ούτε και η αξία θα αναδεικνυόταν ως μια άυλη αλλά αντικειμενική δύναμη χωρίς τις αναρίθμητες ανταλλακτικές πράξεις, τις διαρκείς διαδικασίες κυκλοφορίας, που συγκροτούν την παγκόσμια αγορά στο σχετικό χωροχρόνο. Άρα η αξία είναι μια κοινωνική σχέση που εσωτερικεύει όλη την ιστορία και τη γεωγραφία της υλοποιημένης εργασίας στην παγκόσμια αγορά. Είναι κρίσιμο να επισημάνουμε τη χρονικότητα που υπεισέρχεται, όχι μόνο λόγω της σημασίας της «νεκρής» εργασίας του παρελθόντος (η οποία βρίσκεται ενσωματωμένη στο σταθερό κεφάλαιο, συμπεριλαμβανομένου και του χτισμένου περιβάλλοντος), αλλά επίσης και λόγω όλων των ιχνών της ιστορίας προλεταριοποίησης, πρωταρχικής συσσώρευσης και τεχνολογικών εξελίξεων που εσωτερικεύονται στη μορφή της αξίας. Πάνω απ' όλα πρέπει να αναγνωρίσουμε τα «ιστορικά και ηθικά στοιχεία» που πάντα υπεισέρχονται στον καθορισμό της αξίας της εργατικής δύναμης.²⁵ Τότε παρατηρούμε πως η θεωρία του Marx λειτουργεί μ' έναν παράξενο τρόπο. Ο κλωστοϋφαντουργός εμφυτεύει αξία (δηλαδή αφηρημένη εργασία ως σχεσιακό καθορισμό) στο ρούχο κάνοντας μια συγκεκριμένη εργασία στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Η αντικειμενική εξουσία της αξιακής σχέσης καταγράφεται όταν ο κλωστοϋφαντουργός αναγκάζεται να σταματήσει να φτιάχνει το ρούχο και το εργοστάσιο κλείνει γιατί οι συνθήκες στην παγκόσμια αγορά είναι τέτοιες που απαξιώνουν αυτή τη δραστηριότητα στο συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Αν και όλα αυτά μοιάζουν προφανή, η αποτυχία αναγνώρισης της συνεπαγόμενης αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα διαφορετικά χωροχρονικά πλαίσια στη μαρξιστική θεωρία συχνά παράγει εννοιολογική σύγχυση. Για παράδειγμα, μεγάλο μέρος της συζήτησης που αναφέρεται στις λεγόμενες «σχέσεις παγκόσμιου-τοπικού» έχει οδηγήσει σε εννοιολογικό μπερδεμα, λόγω της ανικανότητας να κατανοηθούν οι διαφορετικές χωροχρονικότητες που εμπλέκονται. Δεν μπορούμε να πούμε πως η αξιακή σχέση προκαλεί το κλείσιμο του εργοστασίου σαν να ήταν μια εξωτερική αφηρημένη δύναμη. Είναι οι μεταλλασσόμενες χειροπιαστές συνθήκες εργασίας στην Κίνα που, όταν διαμεσολαβηθούν μέσω των ανταλλακτικών διαδικασιών στο σχετικό χωροχρόνο, μετασχηματίζουν την αξία ως κοινωνική σχέση με τέτοιο τρόπο που η συγκεκριμένη/υλοποιημένη εργατική διαδικασία στο Μεξικό να οδηγείται σε κλείσιμο.

Μέχρι τώρα, κατά κύριο λόγο περιόρισα την προσοχή μου σε μια διαλεκτική ανάγνωση της μαρξιστικής θεωρίας, από πάνω προς τα κάτω στην αριστερή στήλη του πίνακα. Αλλά τι συμβαίνει όταν ξεκινάμε να διαβάζουμε τον πίνακα οριζόντια; Η υλικότητα των αξιών χρήσης και της χειροπιαστής εργασίας είναι αρκετά προφανής. Αλλά πώς μπορεί να αναπαρασταθεί και να νοηθεί; Είναι εύκολο να παραχθούν φυσικές περιγραφές, αλλά ο Marx επιμένει πως οι κοινωνικές σχέσεις υπό τις οποίες λαμβάνει χώρα η εργασία είναι επίσης σημαντικές. Στον καπιταλισμό ο μισθωτός εργάτης νοείται (δεύτερη στήλη) ως παραγωγός υπεραξίας για τον καπιταλιστή, και αυτό αναπαρίσταται ως σχέση εκμετάλλευσης. Τούτο υποδηλώνει πως η εργασιακή διαδικασία βιώνε-

25. Στο ίδιο, σ. 275.

26. Burawoy, M. (1982), *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism*, Chicago: Chicago University Press.

ται (τρίτη στήλη) ως αλλοτρίωση. Υπό διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις, π.χ. σοσιαλιστικές, η εργασία θα μπορούσε να βιωθεί ως δημιουργική ικανοποίηση και να νοηθεί ως αυτοπραγμάτωση μέσα από συλλογικά εγχειρήματα. Ίσως δεν θα χρειαζόταν να αλλάξει υλικά ώστε να επανανοηθεί και να βιωθεί πολύ διαφορετικά. Αυτό ήλπιζε στο κάτω-κάτω και ο Λένιν όταν συνηγορούσε στην υιοθέτηση του φορντισμού στα σοβιετικά εργοστάσια. Από τη μεριά του, ο Fourier πίστευε πως η εργασία έπρεπε να έχει σχέση με το παιχνίδι και την έκφραση της επιθυμίας και να βιώνεται ως θεσπέσια ευχαρίστηση, και πως, για να συμβεί αυτό, οι υλικές ποιότητες των εργασιακών διαδικασιών θα έπρεπε να αλλάξουν ριζικά. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε μια πλειάδα ανταγωνιστικών δυνατοτήτων. Για παράδειγμα ο Burawoy, στο βιβλίο του *Manufacturing Consent*, ανακάλυψε πως οι εργάτες στο εργοστάσιο που μελετούσε δεν βίωναν σε γενικές γραμμές την εργασία ως αλλοτρίωση.²⁶ Αυτό προέκυψε καθώς έπνιγαν την ιδέα της εκμετάλλευσης μετατρέποντας το χώρο εργασίας σε μέρος για παιχνίδια ρόλων (στο στυλ του Fourier). Η εργασιακή διαδικασία εκτελούνταν από τους εργάτες με τέτοιο τρόπο ώστε να τους επιτρέπει να βιώνουν τη διαδικασία με μη αλλοτριωμένο τρόπο. Υπάρχουν μερικά πλεονεκτήματα για το κεφάλαιο σε αυτό, καθώς οι μη αλλοτριωμένοι εργάτες συχνά δουλεύουν πιο αποδοτικά. Συνεπώς, οι καπιταλιστές υιοθέτησαν διάφορα μέτρα, όπως calisthenics, κύκλους ποιότητας και τα συναφή, προσπαθώντας να μειώσουν την αλλοτρίωση και να δώσουν έμφαση στην ενσωμάτωση των εργαζομένων στην επιχείρηση. Επίσης, παρήγαγαν εναλλακτική σκέψη που δίνει έμφαση στην ανταμοιβή για τη σκληρή εργασία και κατασκευάζουν ιδεολογίες που αρνούνται τη θεωρία της εκμετάλλευσης. Συνεπώς, ενώ η μαρξιστική θεωρία της εκμετάλλευσης μπορεί να είναι τυπικά ορθή, δεν μεταφράζεται πάντα ή κατ' ανάγκη σε αλλοτρίωση και σε πολιτική αντίσταση από την πλευρά των εργαζομένων. Πολλά εξαρτώνται από το πώς γίνεται κατανοητή η εκμετάλλευση. Οι συνέπειες για την πολιτική συνείδηση και τη δράση της εργατικής τάξης ποικίλλουν πολύ. Συνεπώς, μέρος της ταξικής πάλης αφορά στο να καταστεί οικεία η σημασία της εκμετάλλευσης ως η ορθή κατανόηση του πώς υλοποιείται η συγκεκριμένη εργασία υπό καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Επαναλαμβάνω ότι η διαλεκτική ένταση ανάμεσα στο υλικό, το νοητό/νοούμενο και το βιωμένο είναι αυτό που έχει πραγματική σημασία. Αν αντιμετωπίσουμε τις εντάσεις με μηχανιστικό τρόπο, είμαστε χαμένοι.

Αν και το να δουλεύει κανείς τα ζητήματα με αυτό τον τρόπο είναι χρήσιμο, υποστήριξα νωρίτερα ότι η «πινακοειδής σκέψη» προσφέρει περιορισμένες δυνατότητες αν δεν είμαστε έτοιμοι να περιδιαβούμε ελεύθερα και διαλεκτικά σε όλες τις περιπτώσεις του πίνακα ταυτόχρονα. Επιτρέψτε μου να δώσω ένα παράδειγμα. Η πρωταρχική μορφή αναπαράστασης της αξίας είναι μέσω του χρήματος, το οποίο επίσης είναι μια άυλη έννοια με αντικειμενική δύναμη, αλλά πρέπει και να παίρνει υλική μορφή ως μια πραγματική αξία χρήσης. Το κάνει αυτό αρχικά μέσα από την εμφάνιση του χρήματος-εμπορεύματος (π.χ. χρυσός). Ωστόσο η εμφάνιση αυτή γίνεται μέσω πράξεων ανταλλαγής στο σχετικό χωροχρόνο, και ακριβώς αυτό είναι που επιτρέπει στις χειροπιαστές μορφές του χρήματος να καταστούν μια ενεργή παρουσία στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Τούτο δημιουργεί το παράδοξο να πρέπει μια συγκεκριμένη αξία χρήσης (όπως ο χρυσός ή το χαρτονόμισμα) να αναπαραστήσει την οικονομικότητα της αξίας, της αφηρημένης εργασίας. Υποδηλώνει, επιπλέον, ότι την κοινωνική εξουσία μπορούν να τη σφετεριστούν ιδιώτες-άτομα, πράγμα α-

πό το οποίο προκύπτει ακριβώς η δυνατότητα του χρήματος ως κεφαλαίου τοποθετημένου σε κυκλοφορία στο σχετικό χωροχρόνο. Υπάρχουν, όπως δείχνει ο Marx, πολλές αντινομίες, αντιθέσεις και αντιφάσεις στο πώς το χρήμα δημιουργείται, νοείται, κυκλοφορεί και χρησιμοποιείται και ως από μέσο κυκλοφορίας και ως αναπαράσταση της αξίας στην παγκόσμια αγορά. Ακριβώς επειδή η αξία είναι άυλη και αντικειμενική, το χρήμα πάντοτε συνδυάζει πλασματικές ποιότητες με απτές μορφές. Υπόκειται σε αυτή την αναστροφή που ο Marx περιγράφει στο φετιχισμό του εμπορεύματος, δηλαδή πώς προκύπτουν οι υλικές σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και πώς οι κοινωνικές σχέσεις εγγράφονται ανάμεσα σε πράγματα. Το χρήμα ως αντικείμενο πόθου και ως αντικείμενο νευρωτικής προσήλωσης μας φυλακίζει σε φετιχισμούς, ενώ οι εγγενείς αντιφάσεις στη μορφή του χρήματος αναπόφευκτα παράγουν όχι μόνο τη δυνατότητα αλλά και το αναπόφευκτο των καπιταλιστικών κρίσεων. Έχουμε έγνοιες για το χρήμα οι οποίες είναι χωροχρονικά τοποθετημένες (το εξαθλιωμένο παιδί που σταματά μπροστά στον απέραντο εξοπλισμό καπιταλιστικών εμπορευμάτων που βρίσκονται εσαεί απρόσιτα στη βιτρίνα του καταστήματος). Τα καταναλωτικά θεάματα που ρυπαίνουν το τοπίο στον απόλυτο χώρο και χρόνο μπορούν να δημιουργήσουν αισθήματα σχετικής αποστέρησης. Περιτριγυρίζομαστε σε κάθε φάση από εκδηλώσεις της φετιχιστικής επιθυμίας για την εξουσία του χρήματος ως αναπαράστασης της αξίας στην παγκόσμια αγορά.

Για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με τη μαρξιστική θεωρία, όλα αυτά χωρίς αμφιβολία μοιάζουν μάλλον μυστήρια. Το ζήτημα ωστόσο είναι να δείξουμε πώς η θεωρητική εργασία (και θα ήθελα να προτείνω πως το ίδιο ισχύει για όλη την κοινωνική, λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία) σταθερά και αναγκαστικά συνεπάγεται να κινούμαστε διαλεκτικά διαμέσου όλων των σημείων του πίνακα και ακόμη παραπέρα. Όσο περισσότερο κινούμαστε, τόσο μεγαλώνει το βάθος και το εύρος των όσων καταλαβαίνουμε. Δεν υπάρχουν διακριτά και κλειστά «κελιά» σ' αυτό το σύστημα. Οι διαλεκτικές εντάσεις δεν πρέπει μόνο να διατηρηθούν ανέγγιχτες – πρέπει να επεκτείνονται διαρκώς.

Τελειώνω ωστόσο με ορισμένες παρατηρήσεις-προειδοποιήσεις. Τα τελευταία χρόνια πολλοί διανοητές, συμπεριλαμβανομένων των γεωγράφων, ασπάστηκαν σχεσιακές έννοιες και τρόπους σκέψης (αν και όχι πολύ ρητά, αναφορικά με εκείνες του χωροχρόνου). Αυτή η μετατόπιση, καίρια όσο και αξιέπαινη, έχει σε κάποιο βαθμό συνδεθεί με την πολιτισμική και τη μεταμοντέρνα στροφή. Αλλά με τον ίδιο τρόπο που η παραδοσιακή και θετικιστική γεωγραφία περιόρισε τον ορίζοντά της συγκεντρωνόμενη αποκλειστικά στο απόλυτο και το σχετικό πεδίο και στις υλικές και διανοητικές πλευρές του χωροχρόνου (αποφεύγοντας το βιωμένο και το σχεσιακό), έτσι και σήμερα υπάρχει σοβαρός κίνδυνος παραμονής μόνο στο επίπεδο του σχεσιακού και του βιωμένου χώρου σαν το υλικό και το απόλυτο να μην είχαν σημασία. Το να μείνουμε αποκλειστικά στο κάτω δεξιό τμήμα του πίνακα μπορεί να αποβεί εξίσου παραπλανητικό, περιοριστικό και αποχανωτικό με το να περιορίσουμε την οπτική μας πάνω αριστερά. Η μόνη στρατηγική που πραγματικά αποδίδει είναι να κρατηθεί η ένταση-κίνηση διαλεκτικά σε όλες τις θέσεις του πίνακα. Τούτο είναι που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα πώς τα σχεσιακά νοήματα (όπως η αξία) εσωτερικεύονται σε υλικά πράγματα, γεγονότα και πρακτικές (όπως οι χειροπιαστές εργασιακές πρακτικές) που δομούνται στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Για να πούμε ένα άλλο παράδειγμα, θα μπορούσαμε να συζητάμε ατέλειωτα για κάθε λογής ιδέες και σχέδια που να εκφράζουν τη σχε-

σιακότητα του Σημείου Μηδέν, αλλά σε κάποια στιγμή κάτι θα πρέπει να αποκτήσει υλική υπόσταση στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Αφού χτιστεί, το μέρος αποκτά τη «μονιμότητα» (όρος του Whitehead) μιας φυσικής μορφής. Και ενώ είναι πάντα ανοικτό σε επανασυλλήψεις του νοήματος αυτής της υλικής μορφής ώστε οι άνθρωποι να μάθουν να το βιώνουν διαφορετικά, η καθαρή υλικότητα της κατασκευής στον απόλυτο χώρο και χρόνο φέρει το ειδικό της βάρος και εξουσία. Με όμοιο τρόπο, τα πολιτικά κινήματα που επιδιώκουν να ασκήσουν κάποια δύναμη στον κόσμο παραμένουν ανεπαρκή μέχρι να επιβάλουν μια υλική παρουσία. Για παράδειγμα, είναι αποδεκτό να επικαλούμαστε σχεσιακά επινοήματα όπως το προλεταριάτο σε κίνηση ή το εξεγειρόμενο πλήθος. Αλλά κανείς δεν ξέρει τι σημαίνουν όλα αυτά μέχρις ότου τα αληθινά σώματα βγουν στους απόλυτους χώρους των δρόμων του Seattle, του Quebec και της Genova σε μια συγκεκριμένη στιγμή, στον απόλυτο χρόνο. Τα δικαιώματα παρατηρεί ευφυσώς ο Don Mitchell, δεν σημαίνουν τίποτα χωρίς τη δυνατότητα να γίνουν χειροπιαστά στον απόλυτο χώρο και χρόνο:

Αν το δικαίωμα στην πόλη είναι μια κραυγή και μια απαίτηση, τότε είναι μια κραυγή που ακούγεται και μια απαίτηση με δύναμη μόνο στο βαθμό που υπάρχει ένας χώρος από όπου και στον οποίο αυτή η κραυγή και η απαίτηση είναι ορατή. Στο δημόσιο χώρο –σε γωνίες δρόμων ή σε πάρκα, στους δρόμους κατά τη διάρκεια ταραχών και διαδηλώσεων– οι πολιτικές οργανώσεις μπορούν να αναπαραστήσουν τον εαυτό τους προς έναν ευρύτερο πληθυσμό και μέσω αυτής της αναπαράστασης να δώσουν στις κραυγές και απαιτήσεις τους κάποια δύναμη. Διεκδικώντας χώρο δημόσια, δημιουργώντας δημόσιους χώρους, οι ίδιες οι κοινωνικές ομάδες γίνονται δημόσιες.

27. Mitchell, D. (2003), *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*, New York: The Guilford Press, σ. 129-135.

Ο Mitchell σωστά επιμένει πως ο δημόσιος χώρος «είναι υλικός» και πως «συνιστά ένα πραγματικό πεδίο, ένα μέρος, ένα έδαφος στο οποίο και από όπου ξεπηδά η πολιτική δραστηριότητα».²⁷ Μόνο όταν η σχεσιακότητα συνδεθεί με τους απόλυτους χώρους και χρόνους της κοινωνικής και υλικής ζωής παίρνει ζωή η πολιτική. Παραμελώντας αυτή τη συνδεσιμότητα φλερτάρουμε με την πολιτική αφερεγγυότητα.

Το να αποκτήσουμε κάποια αίσθηση του «τι είναι ο χώρος» και πώς λειτουργούν οι διαφορετικές χωρικότητες και χωροχρονικότητες είναι κρίσιμο για τη δόμηση μιας διακριτής γεωγραφικής φαντασίας. Αλλά ο χώρος αποδεικνύεται μια ασυνήθιστα πολύπλοκη λέξη-κλειδί. Λειτουργεί ως μια σύνθετη λέξη και έχει πολλαπλούς προσδιορισμούς, ούτως ώστε κανένα από τα ιδιαίτερα νοήματά της δεν μπορεί να κατανοηθεί απομονωμένα από όλα τα άλλα. Αλλά αυτό ακριβώς είναι που κάνει τον όρο, ιδιαίτερα όταν συνενώνεται με το χρόνο, τόσο πλούσιο σε δυνατότητες.

Μετάφραση από τα αγγλικά
ΧΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΤΟΣ